

Tvář a její význam v nejstarších řeckých pramenech

TOMÁŠ VÍTEK

Oddělení antické a středověké filosofie

Filosofický ústav Akademie Věd

Jilská 1

110 00 Praha

tomas.vitek7@gmail.com

<https://doi.org/10.5507/aither.2023.002>

ABSTRACT

This paper explores what was meant by the face in various genres in antiquity from the earliest times to the beginning of Hellenism. The face originally represented a place where strong feelings were expressed, especially grief, shame and disgrace. If the face was somehow damaged or questioned, it diminished a person's value in life and after death and brought with it shame for the person and those close to him. Descriptions of the face were for a long time only very brief and general, but they still served to make aesthetic and moral judgments or to suggest how one's face should look in a particular situation. This prescriptive aspect was intensified in physiognomy, which, however, concentrated only on some partial features of the face (especially the eyes), while the face itself or as a whole was given little consideration. Physiognomists did not strive to depict the individual as faithfully as possible, but rather tried to identify him or her with one of a limited number of character types and to determine his or her proximity or distance to ideal values and models. Similar efforts and practices can also be observed in Greek portraiture and theatre, probably not only due to the influence of physiognomy. Although the Greeks gradually began to create more realistic and individualised portraits, they were generally more interested in typological features of the face and character.

Stará řečtina užívala pro tvář několik výrazů, které neoznačovaly vždy a ve všech kontextech totéž, nýbrž se lišily výměrem, frekvencí, způsobem užití, rozsahem a vývojem svého sémantického pole. Na jedné straně měly rozdílné významové přesahy a různý „osud“, na straně druhé občas významově splývaly nebo se prolínaly. Nejčastěji lze potkat termín *πρόσωπον*, který zprvu označoval „obličej“, „tvář“ a „vzhled“,¹ kdežto plurály *πρόσωπα* nebo *προσώπατα* někdy nabývaly užšího významu „líce, tváře“ (tj. části obličeje mezi očima, nosem a ústy). Naopak slovo

παρειά označovalo primárně líce,² ale v některých případech mohlo zahrnovat či zastupovat celý obličej. Význam „obličej, tvář“ měl také výraz *ῥέθος*, který v plurálu *ῥέθεα* vyznačoval zpravidla „údy“.³ Tento význam někteří badatelé předpokládají už u Homéra (dokonce i v plurálu),⁴ ale pravděpodobnější je,

1 *LSJ*, s. v. *πρόσωπον*: I.1. „face, countenance“ a II.1. „one's look, countenance.“ J. N. O'Sullivan. 2004. s. v. *πρόσωπον*. In *Lfgre*, III, 1571–1572: „face of pers. or animal“ (jen pro ranou epiku); viz též Beekes (2010, 1240, s. v. *πρόσωπον*).

2 *LSJ*, s. v. *παρειά* 1: „cheek“ (v epice vždy v pl.). Viz též J. N. O'Sullivan (1993 s. v. *παρειά*). In *Lfgre*, III, 977–978: „cheeks, cheek-pieces“ a Beekes (2010, 1152, s. v. *παρειά*).

3 *LSJ*, s. v. *ῥέθος* I. „limb ... in pl. limbs.“ II: „in sg., face, countenance.“ Srov. Hésychios, s. v. *ῥέθη*: „*Rethé* jsou údy těla či tělo samo. V singuláru slovo znamená tvář (*πρόσωπον*).“

4 *Il.* XXII.68 a *Schol. vet. in Il.* XXII.68 a 362b; *Schol. B in Il.* XXII.68; *Etym. magn.*, s. v. *ῥέθη*, 701, 34–35; Eustathios, *in Il.* XVI.856, III.942, 10–11, van der Valk. Hlavním obhájcem existence tohoto významu u Homéra byl Snell (1948, 24–25), jehož hypotéza se

že se objevil asi až v průběhu archaické doby.⁵ Termín ὤψ, který se dochoval pouze v akuzativu singuláru ὤπα a výhradně v archaické epice, se primárně vázal s očima a zrakem, ale měl též přenesený význam „tvář, obličej“, případně „vzhled“.⁶ V klasické době se jeho ekvivalentem stal výraz ὄψις, který se poжил hlavně s pohledem a vzhledem, ale mohl občas znamenat též „obličej, tvář“.⁷

Tvář poměrně často zastupovala hlavu, občas dokonce celého člověka, což by mohlo budít dojem, že se k ní antický člověk vztahoval podobně jako člověk současný. Ten hlavu, s níž tvář mlčky spojuje jako její nejnápadnější část, vesměs považuje za hlavní centrum vědomí, vnímání, paměti a pocitu vlastního já,⁸ zatímco ve tváři spatřuje svou hlavní zástupnost, která „reprezentuje“ jeho nitro a „shrnuje“ to nejpodstatnější z jeho zevnějšku.⁹ V antice

tvář sice figurovala v popisech lidského zevnějšku, které jejího nositele esteticky a hodnotově posuzovaly, avšak archaického člověka vymezovaly a od ostatních odlišovaly primárně jeho jméno,¹⁰ gramatické já,¹¹ soubor zvyklostí, vlastností a způsobů chování¹² a v neposlední řadě celé jeho tělo (zevnějšek).¹³

Jistě, tvář tvořila nedílnou součást vzhledu a identity člověka již v antice,¹⁴ ale prameny se tváři příliš nevěnují a nespecifikují ani její vztah k hlavě a celku těla. Podobně není jasný poměr obličej k jeho vlastním částem, tj. zejména k ústům, nosu, očím, obočím, čelu, uším a vlasům, aniž je nasnadě, co z toho vyvodit. Chápali Řekové tvář komplexně jako soubor všech částí, tedy jako jejich výslednici a shrnutí, i když to explicitně neuváděli? Anebo pro ně představovala spíše jakési „prázdné“ místo určitého tvaru, barvy, „textury“ a působivosti, které bylo na svých částech více či méně nezávislé? Sloužila tvář jako zástupnost celku, jeho součást, relativně samostatná kategorie, anebo toto vše dohromady, ale v odlišných poměrech a podle kontextu?

promítla i do některých lexikonů (viz např. G. Markvald. 2006. s. v. ῥεθος. In *LfrgE*, IV, 13) a získala si řadu stoupenců (Redfield 1994, 179; Clarke 1999, 133–134, aj.).

5 *LSJ Suppl.*, s. v. ῥεθος I.2: „in pl., perh. nose and mouth;“ II: „in pl., fr. misunderstanding of sense I 2, limbs, body.“ Srov. též Beekes (2010, 1240, s. v. ῥεθος).

6 *LSJ*, s. v. ὤψ: „eye, face, countenance“ (vždy v ak. ὤπα) či ὄψις 1b: „face, countenance“ a 3. „vision, apparition.“ Viz též Beekes (2010, 1684–1685, s. v. ὤψ: „eye, face, countenance“).

7 *LSJ*, s. v. ὄψις 1b: „countenance, face.“ V rané epice není tento význam doložen (viz např. R. Führer. 1993. „ὄψις.“ In *LfrgE* II, 907), i když je občas předpokládán (srov. např. *Il.* XXIV.632 v překladu O. Vaňorného).

8 *SSJČ*, s. v. *hlava*, II, 36–38.

9 *SSJČ*, s. v. *tvář*, VI, 263, par. 3 a 5; nebo Bruce a Young (1986, 305): „A face is the most distinctive and widely used key to a person's identity.“ K moderním významům tváře srov. např. Ekman a Rosenberg (1998)

nebo Rhie (2005). Zajímavé postřehy k recepci a zobrazování tváře uvádí též Gombrich (1992).

10 *Od.* VIII.552–554. Viz k tomu více Cazeneuve (1958, 79; 1968, 180), Vernant (1990, 40), Redfield (1994, 178) a Cianci (2014, 39).

11 Viz k tomu Vernant (1991a, 328), Adkins (1970, 16 a 25–27) a Klein (2002, 34–35).

12 Srov. Graz (1960, 1402), Dodds (2000, 31), Cazeneuve (1968, 180–183), Rohde (1921, I, 2).

13 Srov. Nédoncelle (1948, 278), Redfield (1985, 99n.), Cazeneuve (1968, 171–172 a 174) a Vernant (1990, 23).

14 Srov. Vernant (1990, 38) a Redfield (1994, 179: autor však klade důraz spíše na hlavu).

Co pro staré Řeky tvář znamenala, nebylo dosud dostatečně prozkoumáno. Za jakéhosi průkopníka studií o tváři bývá někdy považován Rudolf Hirzel, který se však primárně nezabýval tváří jako takovou, ale prvotně sledoval historickou tematizaci člověka jako osoby na vývoji různých termínů (σῶμα, κεφαλή, πρόσωπον).¹⁵ Stěžejní bod tvář nepředstavuje ani pro interprety, kteří analyzují antické literární nebo výtvarné podobizny,¹⁶ nebo zkoumají popisy a způsoby charakterizace postav v dílech antické historie a biografie.¹⁷ Totéž platí pro studie odborníků, kteří se zabývají divadelními maskami.¹⁸ A mnoho prostoru tváři nevěnují ani bádání, která se zaměřují na kritéria, podle nichž antičtí lidé rozpoznávali někoho jiného a čím se od sebe navzájem odlišovali.¹⁹

Hlavním záměrem tohoto článku bude představit, jak archaičtí Řekové ke tváři přistupovali, v jakých kontextech a jak ji zpravidla pojednávali a jaké

významy jí přisuzovali. Společně s tím budou zkoumány i některé dílčí otázky. Čeho si umělci a literáti na tváři nejvíce všímali? V jakém poměru stála tvář vůči charakteru a zbytku těla (tj. celkovému vzhledu)? Byl kladen důraz na její specifickou (individualitu nositele), anebo spíše na její typologii? Jakou pozici zaujímala v normativních systémech, které posuzovaly a hodnotily lidský zevněšek? Souvisela tvář nějak s odlišností člověka od ostatních živočichů?

Před vlastním výkladem je na místě zmínit několik omezení, která mohou snížit platnost a obecnost učiněných závěrů. Předně bylo kvůli udržení přiměřeného rozsahu nutné zúžit záběr na určitou dobu, kterou v tomto případě vyznačuje období mezi Homérem a počátkem hellénismu. Studie nicméně využívá i zdroje pozdější, ať už proto, že se zdálo užitečné sledovat některé tendence a procesy přes několik období, nebo proto, že mladší prameny někdy poskytují bohatší, explicitnější, či dokonce jedinou dokumentaci starších jevů. Spíše jen okrajově byly zmíněny jednotlivé typy popisů lidského zevněšku a charakterizace člověka, v nichž tvář zaujímala marginální místo. Žádný prostor nezůstal pro analýzu jednotlivých částí obličeje: zčásti kvůli nejasnému vztahu tváře a jejích částí, zčásti proto, že například k očím se vázala mnohem bohatší a propracovanější symbolika i obsáhlejší soubor normativních požadavků.²⁰ Posledním výrazným omezením je, že článek primárně zkoumá prameny písemné, zatímco

15 Viz Hirzel (1914, 6–34: σῶμα, 35–39: κεφαλή a 40–54: πρόσωπον) nebo podobně Schlossmann (1906: πρόσωπον a *persona*) a Nédoncelle (1948, 278: σῶμα, 278–284: πρόσωπον a 284–299: *persona*).

16 Srov. např. Hekler (1912), Misener (1924), Evans (1935, 43–84; 1948), Haussig (1965, 199–205), Kiilerich (1988, 51–66), Henderson (1996, 327–352), Cartledge (1993), Vogt (1999, 52–73), Steiner (2002, 37–39, 61–62, 268–270 a 279–280), Ferrini (2007, 101–111) nebo Cianci (2019, 161–182).

17 Srov. např. Bruns (1896), Momigliano (1993) či Zimmermann a Rengakos (2014, 678–724: s rozsáhlými přehledy odborné literatury k jednotlivým subtémům).

18 Viz k tomu Schlossmann (1906, 36), Bieber (1930, 2070–2120), Nédoncelle (1948, 279–281) nebo Krien (1955, 84–117).

19 Srov. Cazeneuve (1968, 163–183; zčásti i 1958, 75–99).

20 Srov. Gleason (1990, 393), Vítek (2013, 69–70) a Cianci (2014, 108–113).

materiálu ikonografického využívá spíše příležitostně, byť by systematická komparace literární a výtvarné evidence mohla přinést zajímavé výsledky a některé z nabízených závěrů upřesnit nebo zkorigovat.

1. TVÁŘ V RANÉ EPICE

V nejstarších textech se výrazy pro obličej a líce vyskytují poměrně sporadicky. Nejčastěji bývá tvář (zpravidla πρόσωπον) zmiňována v kontextu studu a truchlení: na znamení studu si lidé tvář halili, při truchlení ji drásali a posypávali prachem.²¹ Podobně se líce (παρειάι) vyskytovaly většinou v souvislosti se slzami, pláčem a truchlením.²² V širším smyslu tvář představovala jakési „jeviště“, na němž se zračily kromě projevů nitra i některé základní vlastnosti. Tak bylo možné pozorovat zbabělost a stud jak na lících (παρειάι),²³ tak v celém obličejí a vzhledu (ὤψ), zvláště ve spojení s pochybnostmi, zda se „vlastník“ tváře odváží pohlédnout soudci či postiženému do tváře či očí,²⁴ jejichž klopení,

odvracení a obracení mohlo nést tentýž význam.²⁵

Zmínky o tváři byly často provázeny jediným epitetem constans, které neodráželo žádnou snahu o charakterizaci a postižení specifických rysů. Nejvýraznějším příkladem je adjektivum καλλιπάρης, „s krásnými lícemi“, jímž epika „oceňovala“ sličné lidské ženy a bohyně.²⁶ Líčka v epice téměř vždy sloužila jako ukazatel krásy, která se však někdy neomezovala pouze na část tváře, nýbrž přeneseně zahrnovala celý obličej, nebo dokonce celý zevnějšek.²⁷ Také v případě slova ὤψ význam kolísá mezi tváří a zevnějškem,²⁸ někdy i s přesahem do významu „očí“.²⁹ Jiné

21 Halení: *Od.* VIII.85, XIX.361, XX.352; srov. *Hom. hymn. Ven.* 183. Drásání: *Il.* XVIII.24 a XIX.285. Posypávání prachem: *Il.* XVIII.24.

22 Slzy: *Il.* XI.393, XVIII.121–123, XIX.492, XXIV.793–794; *Od.* IV.223, VIII.521–522, XI.527–530, XVI.190–191. Truchlení: *Od.* IV.197–198; VIII.530–531, XX.353; pseudo-Hésiodos, *Sc. Herc.* 243.

23 Zbabělost: *Il.* III.33–35. Stud: *Od.* I.334 = XVI.416 = XVIII.210 = XXI.65.

24 *Il.* IX.373: když si Achilles stěžoval na Agamemnona a jeho nestoudnost, „mně by snad přece / pohledět v tvář, ač drží to pes, již smělosti neměl“ (τετλαίη κύνεός περ ἔων εἰς ὤπα ἰδέσθαι). Srov. též *Il.* XV.147. Tutéž roli plnil občas i pohled z očí do očí (*Il.* XVII.167).

25 Viz např. *Il.* III.427 (Helena), XI.544–547 (Aíás). Srov. *Od.* XXIII.107: Pénélopé není s to promluvit, „ani se mu podívat přímo do očí/tváře“ (οὐδ' εἰς ὤπα ἰδέσθαι ἐναντίον). Podrobněji viz Evans (1948, 191–194).

26 *Lidské ženy*: *Il.* I.143 = I.310 = I.369 (Chryseovna), I.323 = I.346 = XIX.246 (Briseovna), VI.698 = VI.302 = XI.224 (Theanô), XV.87 (Themisté); *Od.* XV.123 (Helena). *Bohyně*: *Il.* XXIV.607 (Létô), Hésiodos, *Theog.* 234 (Kétô), 271 (Graie), 298 (Echidna), 907 (Charitky) a Hésiodos, frg. 343.5, Merkelbach – West (Héra). Adjektivum se vždy vyskytuje v posledních dvou stopách hexametru a nikdy ho neupřesňuje žádný další atribut.

27 *Hom. hymn. Ven.* 174–175: Afrodíté „z lící zářila nesmrtná krása (κάλλος δὲ παρειάων ἀπέλαμπεν / ἄμβροτον), / jaká jen přísluší krásně zvěččené Kythéry paní“. Viz podobně *Hom. hymn. Sol.* 11–13.

28 *Il.* III.158: „Úžasně vzhledem (tváří?) je věčným bohyním rovna“ (αἰνῶς ἀθανάτησι θεῆς εἰς ὤπα ἔοικεν). *Od.* I.411: k Télemachovi přišel host, jenž „vzhledem/tváří se nepodobal nikomu zlému“ (οὐ μὲν γάρ τι κακῷ εἰς ὤπα ἔωκει). Viz též Hésiodos, *Op.* 62–63.

29 *Od.* XXII.405: Odysseus „zbrocený krví, je ve tváři na pohled hrozný“ či „je hrozné hledět mu v oči“ (αἱματόεντα πέλει, δεινὸς δ' εἰς ὤπα ἰδέσθαι). *Od.* XXIII.107. O. Vaňhorný,

výrazy pro tvář – zejména πρόσωπον – k sobě vázaly jakési rozlišení typologické: tvář válečníka byla mužná a hrozivá, tvář (mladé) ženy a boha krásná a zářící.³⁰

O významu tváře v homérských básních se lze leccos dozvědět i z pasáží, v nichž žádný z uvedených termínů nezaznívá. Podle Achilleova přání by se Hektór a jeho druhové měli ocitnout „tvářemi v prachu a v zem se zahryznout zuby“,³¹ protože padnout tváří do prachu velmi často opisně znamenalo zemřít, anebo předzvěst brzké smrti.³² Ale nejenom to. Když se Achilleovi konečně podařilo Hektora zabít, opakovaně vláčel jeho mrtvolu za svým vozem tak, aby její tvář byla obrácena k zemi, a trpěla tak při jízdě co nejvíce škod. Navíc rek po dokončení každé z těchto „projížděk“ důsledně ponechával na noc mrtvolu ležet tváří k zemi u vzhůru obrácené tváře svého mrtvého přítele Patrokla.³³ V tomto kontextu se vyskytují výrazy πρηνής a προπρηνής, které oba znamenaly „obličejem dolů“. Achilles se tedy

podle všeho snažil Hektora jednak zbavit lidské podoby, jednak zohavováním a mrzačením jeho mrtvolu (ἀεικίζειν, ἀεικέα ἔργα)³⁴ získat sobě a své straně slávu, zatímco protivníkovi a jeho rodině způsobit hanbu,³⁵ neboli umenšit jejich čest (τιμή) a zbavit je tváře v přeneseném smyslu slova.

Byla tedy tvář sama o sobě klíčovým znakem lidské podoby a nositelem lidskosti (příslušnosti k druhu člověk), a proto i hlavním dějištěm studu a emocí typu žalu? Zčásti asi ano, ale nejspíše zcela nereflektovaně. Nelze také zapomínat na to, že projevy žalu a truchlení (sypání prachu a popelu na tvář nebo její zahalování) se v mnohem vyšší míře pojily s hlavou, odkud mohly být na tvář přeneseny.³⁶

Homérovský slovník řeckočeský, Mladá Boleslav 1888, 764, s. v. ὤψ b.

30 Il. VII.212: Aiantovy tváře jsou „mužné“ či „děsivé“ (βλοσυροῖσι προσώπασι). Od. XV.332–333: lokaj musí být hoch s „krásnými líčky, od masti lesklými“ (καλὰ πρόσωπα, οἷσφιν ὑποδρώσωσιν). Od. XVIII.192: Pénélope měla „krásné líce“ (προσώπατα καλὰ). HH Ven. 2: Afrodité má „krásné líce“ (καλὰ πρόσωπα). Hom. hymn. Sol. 12: Hélios má „zářící tvář“ (πρόσωπον τηλαυγές).

31 Il. II.419: πρηνέες ἐν κονίησιν ὁδᾶς λαζοῖατο γαῖαν.

32 Smrt: Il. VI.307, XVI.479, XVI.577–579, XVII.300, XXI.116–128; Od. XXII.296; srov. též Il. XVI.379. Předzvěst smrti: Il. VI.43, XV.543. Kvýtvarnému znázorňování mrtvol ležících tváří k zemi srov. Giuliani (2013, 244 a 247).

33 Il. XXIV.17 a XXIII.24–26.

34 ἀεικίζειν: Il. XVI.545 a 559, XIX.26, XXII.256 a 404, XXIV.19 a 22. ἀεικέα ἔργα: Il. XXII.395, XXIII.24. Viz k tomu více Rohde (1921, I, 277, pozn. 1, a 322–326), Bassett (1933, 44–45), Nilsson (1967, I, 92 a 94), Vermeule (1981, 49), Vernant (1991, 188), Clarke (1999, 165 a 171) a Ghazis (2018, 28).

35 Pomsta a ponížení: Il. XXII.371–375 a XXIV.421: Řekové z pomsty bodají do Hektorovy mrtvolu a posmívají se jí; Il. XXII.336–337 a 347–354: Achilles vyhrožuje umírajícímu Hektorovi, že jeho mrtvolu vydá ptákům a psům; Il. XXII.395–405 a XXIV.14–17, 50–52, 755–756: Achilles vláčí Hektorovu mrtvolu, aby ho potupil (δῖον ἀεικέα μῆδετο ἔργα), což jeho příbuzným způsobuje velikou bolest. Hanba a sláva: Il. XVIII.165 a 179–180: pokud bude Patroklova mrtvola zohavena, bude to „nevýslovná sláva“ (ἄσπετον κῦδος) mrzačitele Hektora a hanba (λῶβη) Patroklova přítele Achillea, že tomu nezabránil. K možnému pozadí a vysvětlení tohoto zvyku srov. Bassett (1933, 41n. a 51–54), Vermeule (1981, 49), Vernant (1990, 31) nebo Meyer (2008, 11).

36 Sypání prachu a popelu: Il. XXIV.163–165; Od. XXIV.317; Hérodotos, Hist. II.66, II.85, III.14, IV.26, VI.21; Platón, Resp. III, 388b. Halení: Platón, Phaedr. 243b. Viz k tomu

Celkový a podrobný popis člověka epika nenabízí a tvář jeho samozřejmou součástí netvořila.³⁷ Nejstarší popisy a charakteristiky mířily na postižení typu, nikoli jedince.³⁸ Epikům se také zdálo důležitější popsat chování hrdiny a na vzhledu zdůraznit jeho velikost a sílu,³⁹ což činilo důležitějšími částmi zevnější ruce a nohy.⁴⁰ Obecně platil předpoklad, že ten, kdo je „krásný“, je také „dobrý“ (κάλος και ἄγαθος).⁴¹ Homér považoval krásného, mužného a urostlého Achillea takřka automaticky za dobrého a statečného muže, jenž se v tom nejlepším podobá lvovi, kdežto ošklivého a fyzicky defektního Thersíta za slabošského a zbabělého mluvku

a ničemu.⁴² Podobně byl Agamemnón jak „krásný a velký“, tak dobrý vládce a kopiník,⁴³ zatímco vzhledově znetvořený Dolón se ukázal rovněž jako upovídaný zbabělec.⁴⁴

2. TVÁŘ V DOBĚ ARCHAICKÉ A KLASICKÉ

I po Homérovi tvář mohla funkcionálně zastupovat hlavu nebo čelo.⁴⁵ Nově obličej začala označovat slova ῥέθος a ὄψις, ale většinou ve starém spojení se slzením a truchlením.⁴⁶ Silnou vazbu na slzy a truchlení si uchovaly rovněž líce (παρειάι).⁴⁷ Při truchlení se kromě slz dále očekávalo klopení tváře (hlavy) k zemi, zahalování obličej (někdy též

H. W. Nordheider (1991. s. v. κεφαλή. In *Lfgre*, II, 1395) či Redfield (1994, 282, pozn. 54).

37 Možné odůvodnění nabízí Evans (1948, 189n.). Částečné popisy zevnější uvádějí např. *Il.* II.478–479, XVIII.414–415; *Od.* I.207–208, VIII.134–136, XVIII.173.

38 To ukazují mj. pasáže, kde Athéna pomocí kouzelného prutu mění Odyssea nejprve do podoby odpudivého starce (*Od.* XIII.430–435) a poté do podoby mladistvého krasavce (*Od.* XVI.173–176). Srov. též Misener (1924, 104 a 111).

39 Např. Aíās Telamónovec je „velký a ... silný“ (*Il.* V.626: μέγαν ... καὶ ἰφθιμον) a Diomédés „silný“ (*Il.* IV.401 aj.: κρατερός). Velikost a síla patřily i k ideálům dobového umění (Vogt 1999, 52–54).

40 Např. Odysseus měl „silná stehna, lýtka a nahoře oboje paže, / mohutný krk a velkou sílu“ (*Od.* VIII.135–136), silné ruce (*Od.* IV.287–288) a široká ramena a hrudník (*Il.* III.194), Agamemnón velkou postavu (*Il.* III.167), silné ruce (*Il.* VIII.221 a 226) a lesklé a hladké nohy (*Il.* II.44 a X.22) a Hektór silné ruce (*Il.* XI.355). Srov. dále Vogt (1999, 56) a Cianci (2014, 34 a 72–78; 2019, 174).

41 Viz např. Cianci (2014, 43–57), Steiner (2003, 277) nebo Vogt (1999, 54–56: „Der Schöne ist gut, der Schlechte häßlich.“).

42 *Thersítés: Il.* II.212–280. *Achilleus: Il.* XX.164 a XXIV.41–45 a 630. Podrobněji viz Misener (1924, 103–104 a 111), Evans (1948, 197; 1969, 58), Sassi (1993, 434; 2001, 60–61), Vogt (1999, 58), Hartstock (2008, 35), Cianci (2014, 39) a Zelinová a Kalaš (2021, 21).

43 *Krásný a velký: Il.* III.167: ἀνὴρ ἥϊός τε μέγας τε. *Dobrý: Il.* III.179: βασιλεύς τ' ἄγαθος κρατερός τ' αἰχμητής. Srov. též Cianci (2014, 73–74).

44 *Nevzhledný: Il.* X.316: ὃς δὴ τοι εἶδος μὲν ἔην κακός. *Upovídaný zbabělec: Il.* X.375–377.

45 *Hlava: Eurípidés, Bacch.* 1277 a Alc. 388; srov. též *Hec.* 342–344, a frg. 781.47–48, Nauck. *Čelo: Aristofanés, Plut.* 1051; Platón, *Leg.* IX, 854d; Aristotelés, *Hist. anim.* VI.29, 579a2. Srov. Hirzel (1914, 35–39).

46 *Rethos: Sofoklés, Ant.* 526–530; Eurípidés, *Herc.* 1203–1205; Apollónios Rhodský, *Arg.* II.68. *Opsis: Eurípidés, Med.* 905; Filoxenos z Leukady, frg. e.6–7, Page.

47 *Slzy: Simónidés, frg.* 38, subfrg. 1.5–6, Page; Sofoklés, *Ant.* 528–520; Apollónios Rhodský, *Arg.* III.461–462, 1118–1119, 1160–1161, IV.1064. *Truchlení: pseudo-Aischylos, Prom.* 399–401; Eurípidés, *Troad.* 279–280 a *Hec.* 654–655; Apollónios Rhodský, *Arg.* III.672; a nejspíše i Aischylos, *Suppl.* 70–72. Smích se naopak s výrazy pro tvář pojil jen vzácně (*Il.* VII.211; Eurípidés, *Bacch.* 1021–1022).

při umírání), případně jeho pokrývání prachem a blátem a drásání nehty.⁴⁸ Zahalování a odvracení tváře prozrazuje souvislost truchlení se studem a hanbou, které obličej zrcadlil již u Homéra (viz část 1) a které často provázely tyto projevy (např. klopení a odvracení očí).⁴⁹ Zejména attičtí řečníci před soudem s oblibou pochybovali, zda se jejich protivníci odváží svou tvář vystavit zkoumání soudců, a to se zamlčeným, avšak velmi zřetelně naznačovaným předpokladem, že tak pro své špatné skutky a lživé výpovědi učinit nemohou, aby neshořeli hanbou.⁵⁰ Jindy

interpretovali stav tváře oponentů jako doklady a projevy jejich viny, hanby, nebo naopak drzé nestoudnosti.⁵¹ V podobném duchu měl zvyk poznamenávat tváře, čelo a vrchol hlavy otroků, válečných zajatců a trestanců zářezy, spáleninami a vytetovanými písmeny tyto problémové osoby nejen jasně označit, ale také zahanbit a společensky degradovat.⁵² Také urážky, které byly metány do tváře, měly postiženého nejen rozzlobit, nýbrž i zahanbit,⁵³ ježto tvář i po Homérovi platila za jakousi výkladní skříň, jeviště či „obraz“ důstojnosti, studu nebo hanby.⁵⁴ Občas dokonce zazníval

48 *Plačící tvář*: Eurípidés, *Alc.* 826–827; *Trag. adesp.*, frg. 447, Nauck. *Zahalování tváře*: Aischylos, frg. 212.2, Mette; *Schol. in Aesch. Prom. vinct.* 6; Eurípidés, *Hipp.* 1458; Xenofón, *Cyr.* V.1.5–7; Platón, *Phaed.* 118a; Aristotelés, *Rhet.* II.6, 1385a9–13 (viz k tomu Redfield 1994, 282, pozn. 54; k výtvarným znázorněním viz Giuliani 2013, 203). *Klopení tváře/hlavy*: Eurípidés, *Or.* 958; Xenofón, *Cyr.* V.1.5–7. *Pokrývání prachem a blátem*: Lýsiás, *De caed. Erat.* (Or. I) 14; Hérodotos, *Hist.* II.85 (v Egyptě). *Drásání nehty*: Timotheos, frg. 15.166, Page.

49 Eurípidés, *Med.* 26–28: když se Láson zachoval špatně k Médeie, z hanby „nezdvihala oči a neodlepovala tvář od země“ (οὐτ’ ὄμμι’ ἐπαίρουσ’ οὐτ’ ἀπαλλάσσοις γῆς / πρόσωπον). Srov. též Eurípidés, *Hipp.* 947–948 a *Phoen.* 1488; Apollónios Rhodský, *Arg.* I.790–791, III.1008, 1022–1023, IV.466 aj. K širšímu významu zahalování tváře srov. Ferrini (2007, 109–110).

50 Aischinés, *In Ctesiph.* (Or. III) 127: řečník ostouzí Démosthena jako lháře a podvodníka a vyjadřuje přesvědčení, že před soudci „se neodvážá podívat do našich tváří“ (τολμᾷ ... βλέπων εἰς τὰ πρόσωπα τὰ ἡμέτερα). Démosthenés, *Contr. Phorm.* (Or. XXXIV) 19: „Není to samé, mužové athénští, lživě svědčit před soudcem a hledět do vašich tváří?“ (εἰς τὰ ἡμέτερα πρόσωπα ἐμβλέποντα τὰ ψευδῆ μαρτυρεῖν καὶ πρὸς δαιτητῇ). Viz dále Aischinés, *In Ctesiph.* (Or. III) 152 a 250; Démosthenés, *In Dionys.* (Or.

LVI) 20, *In Aristog.* I (Or. XXV) 98 a *De cor.* (Or. XVIII) 283.

51 Aischinés, *In Timarch.* (Or. I) 46: „Pokud si člověk, který takovou věc udělal a stydí se za to (αἰσχυνέται), vybere zaplatit tisíc drachem do (obecního) pokladu, aby před vámi nemusel ukázat svou tvář (μὴ δεῖξαι τὸ πρόσωπον τὸ ἐαυτοῦ ὡμῖν), zatímco ten, kdo ji provedl, před vaším shromážděním promlouvá, potom by byl moudrým ten zákonodárce, který by takové odporné stvoření vyloučil z jednání.“ Srov. též Aischinés, *In Ctesiph.* (Or. III) 164.

52 Hérodotos, *Hist.* V.35 (hlava) a VII.233 (čelo); Platón, *Leg.* 854d (čelo); Plútarchos, *Pericl.* XXVI.4 a *Nic.* XXIX.2 (čelo); Bión z Borysthenu ap. Diogenés Laërtios, *Vit.* IV.46 (tvář); Petronius, *Sat.* 103 (tvář). Tento zvyk Řekové převzali pravděpodobně od Peršanů, viz k tomu Jones (1987, 143 a 147–150).

53 Sofoklés, *Ant.* 1232–1233: Haimón pohlédl na svého otce zuřivýma očima a „plivl mu do tváře“ (πτύσας προσώπω), načež se mlčky probodl mečem. Srov. Aischinés, *De fals. leg.* (Or. II) 182: „Což není politováníhodný ten, kdo musí hledět do vyšklebující se tváře nepřitele (βλέπειν ἐχθροῦ πρόσωπον ἐπεγγελῶντος) a svými ušima musí poslouchat jeho urážky?“ Srov. též Hermippos, frg. 80, Kock; Menandros, *Dysc.* 110–111.

54 Artemidóros, *On.* IV.27: „Obličej je obrazem studu a důstojnosti“ (ἐστὶ δὲ τὸ πρόσωπον

názor, že bez studu tvář nemůže být ani krásná.⁵⁵

Nejvíce se tvář uplatňovala v „estetickém“ kontextu, který podobně jako u Homéra často provázel rozměr morální (viz část 1). I posthomérští Řekové projevovali silný sklon ztotožňovat ošklivost, slabost a poškozenost těla s nízkým charakterem a podřadným postavením⁵⁶ a stíhat posměchem a odsudkem všechny vrozené i získané vady a anomálie.⁵⁷ Pozitivně pojímané dívky, hoši a děti měli „krásné líce“ (καλλιπάρης)⁵⁸ nebo tvář „krásnou“ a „líbeznou“,⁵⁹ naopak žena hodnocená negativně se vy-

značovala lícemi rovnou „nejhnusnějšími“ a „nejnestoudnějšími“, jak uvádí Sémonidés.⁶⁰ Tato Sémonidova „charakteristika“ je o to pozoruhodnější, že pochází z karikatury ženy, již básník vzhledem a povahou připodobnil opici. V této negativní „podobizně“ (jedné z devíti dalších, které se opíraly o předpokládanou podobnost ženských typů některým zvířatům) Sémonidés ojediněle poukazoval na anomální prvky těla „opičí ženy“ (krátký krk), ale zejména karikoval způsob jejího pohybu a chování, zatímco tváře si nijak nevšímal. Tvář pomíjel i Asios, když popisoval typ parazita, který se nepozván přitírá k hostinám.⁶¹

Nejinak tomu bylo mezi dramatiky, řečníky a historiky klasické doby. Pokud tyto autoři tvář (zpravidla πρόσωπον) nebo zevnějšek nějak připomínali, činili tak jen velmi stručně, typologicky a s vysokým stupněm předvídatelnosti. Posel nesoucí špatnou zprávu vystavoval tvář „sklíčenou“ či „zachmuřenou“; Erýnie měly líce „strašlivé“ i poté, co se transformovaly v Eumenidy; tvář spravedlnosti byla „zlatá“; tváře Oidípových synů, kteří padli v bratrovražedné bitvě, byly „nešťastné“; škarohlíd Tímón měl „obličej obklopen nepřístupnými ostny“; tváře vojáků učinil strach „sklíčenými a zrůzněnými“; Médeiny děti vyhlížely tělem a tváří jako „vznešené“, zatímco

τῆς αἰδοῦς καὶ τῆς ἐπιτιμίας εἰκῶν). Srov. s dalšími odkazy LSJ, s. v. πρόσωπον III.1.

55 Lykofronidés, frg. 1.2–3, Page: ani u krásných hochů, dívek a žen „není tvář krásná, není-li uměřená, / neboť květ do ní zasévá stud“ (καλὸν τὸ πρόσωπον, ἀλλ’ ὃ κόσμιον πεφύκει / ἡ γὰρ αἰδῶς ἄνθος ἐπισπείρει).

56 Il. II.211–219; Platón, *Phaedr.* 253d–f. K dalším odkazům viz část 1.

57 Il. IX.502–503 a XVIII.394–398; *Com. adesp.* 827, Henderson; Aristofanés, *Av.* 1378–1379 plus *Schol. in Aristoph. Ran.* 1437; Eupolis, frg. 102, Kock; Aristotelés, *Poet.* 5, 1449a33–34; *Anth. Pal.* XI.75–77, 81, 87, 90, 95, 120, 196, 198–204, 251, 267–268, 296, 367, 405–406, 412, 434 aj. Srov. k tomu Vlahogiannis (1998, 21–24, 27–28 a 33) a Cianci (2014, 40–41).

58 Po Homérovi frekvence tohoto adjektiva silně poklesla, ježto jediným starým dokladem se zdá být Bakchylidés, *Dith.* VI.4–5. Určitou „náhradou“ byly nové výrazy podobného významu, tj. εὐπάρης (Pindaros, *Pyth.* XII.16) a εὐπρόσωπος (Eurípides, *Phoen.* 1336 aj.).

59 Sapphó, frg. 112.4, Lobel – Page: Afrodité vybavila nevěstu „líbeznou tváří“ (ἰμέρτω κέχυται προσώπῳ). Alkmán, frg. 1.1.55, Page: dívka Hāgesichora má „stříbrnou tvář“ (τὸ τ’ ἀργύριον πρόσωπον) a zlaté vlasy. Simónidés, frg. 38, subfrg. 1.17, Page: hošíku Perseovi patří „krásná tvář“ (πρόσωπον καλόν). Anakreón, frg. 35.1, Page: milovaný

hoch „líbeznou těší tváří“ (χαρίεντι μειδιῶν προσώπῳ).

60 Sémonidés, frg. 7.73, West: αἷσχιστα μὲν πρόσωπα. Srov. Cianci (2014, 40).

61 Asios, frg. 1, West. K tomuto popisu viz více část 5.

jejich matka disponovala tváří „urozenou“.⁶² V témže duchu pokračovali i literáti hellénističtí.⁶³

Občas se v literárních popisech tváří rýsuje normativní pozadí, třebaže zpravidla nebývalo explicitně zdůrazňováno. Prosebnice měly mít tváře „klidné“, oči sklopené a řeč mírnou; od sluhy přijímajícího hosta se očekávalo, že bude vlídný, nikoli tváře „nerudné a zamračené“; součástí povinností velitele bylo vystupovat před vojáky s „neohroženou“ tváří, pohledem i postojem; a jen špatná žena předvádí venku svou „pěknou tvář“, je-li její manžel nepřítomen.⁶⁴

Novinku klasické doby představují pasáže, v nichž tvář (zejména ὄψις) významově přesahuje k celkovému vzhledu

(tzn. může znamenat obojí)⁶⁵ nebo opisuje celého člověka.⁶⁶ Tyto texty lze asi považovat za další důsledek funkcionálního splývání obličeje s hlavou, která je v roli zastupování celého člověka doložena mnohem masivněji;⁶⁷ mohly by však i naznačovat, že tvář postupně získávala na významu jakožto projekční plocha lidského nitra⁶⁸ a charakterových vlastností.⁶⁹ Démostenés – či jeho

62 Posel: Aischylos, *Ag.* 639: στρυγῶν προσώπων. Eurípidés, *Phoen.* 1133–1134: σκυθρωπὸν ὄμμα καὶ πρόσωπον ἀγγέλου. *Erinye*: Aischylos, *Eum.* 990: ἐκ τῶν φοβερῶν τῶνδε προσώπων. *Spravedlnost*: Eurípidés, frg. 486, Nauck: δικαιοσύνας τὸ χρύσειον πρόσωπον. *Oidíponi synové*: Eurípidés, *Phoen.* 1699: πρόσωπα δυστυχῆ. *Tímón*: Aristofanés, *Lys.* 809–810: ἀβάτοισι τὸ πρόσωπον εὖ σκῶλοισι περιειργμένος. *Vojáci*: Xenofón, *Cyr.* V.2.34: ἐκ πολλῶν δὲ καὶ δυσθύμων τε καὶ ἐξεστηκότων προσώπων. *Médeiny děti*: Eurípidés, *Med.* 1072: σχῆμα καὶ πρόσωπον εὐγενὲς τέκνων. *Médea*: Eurípidés, *Med.* 1198: εὐφυὲς πρόσωπον.

63 Viz např. Euforión, frg. 88, Powell; Apollónios Rhodský, *Arg.* II.1217, III.121, 297–298, IV.1279; Theokritós, *Id.* XVIII.26; Nikoláos, frg. 1.28, Kock; Menandros, *Dysc.* 950–951; Moschos ap. *Anth. Pal.* IX.12; Telekleidés, frg. 43, Kock.

64 *Prosebnice*: Aischylos, *Suppl.* 198–199: σωφρονῶν / ἴτω προσώπων ὄμματος παρ' ἡσυχου. *Sluha*: Eurípidés, *Alc.* 773–778: στρυγῶν προσώπω καὶ συνωφρωμένω. *Velitelé*: Xenofón, *Cyr.* VI.4.20: ἄφοβον δεικνὺς καὶ σχῆμα καὶ πρόσωπον καὶ λόγους. *Žena bez manžela*: Eurípidés, *El.* 1074–1075: εὐπρεπὲς φαίνειν πρόσωπον.

65 Srov. Platón, *Theaet.* 193c, *Phaedr.* 240d, 254b aj.; Lýsiás, *Pro Mant.* (Or. XVI) 19; Aristotelés, *De gen. anim.* IV.3, 769b20–21.

66 Eurípidés, *Hipp.* 720–721 (mluví Faidra): „Již se nesetkám s Théseovou tváří (tj. s ním samým) / kvůli hanebným skutkům jedné psýché“ (οὐδ' ἐς πρόσωπον Θησεῶς ἀφίξομαι / αἰσχροῖς ἐπ' ἔργοις οὐνεκα ψυχῆς μιᾶς). Aristofanés, *Eccl.* 973: milenec Epígenés prosí svou dívku, aby mu otevřela dveře svého příbytku, a lichotně ji nazývá „včelkou Músy, výhonkem Charitek a tváří Bujnosti“ (Τρυφῆς πρόσωπον), tj. Bujností samou. Další výskyty jsou spornější, srov. Eurípidés, *El.* 767–768, *Ant.* 876–877, a Sofoklés, *OT* 447–448.

67 Viz k tomu např. Hirzel (1914, 35–36) a Otto (1923, 22).

68 Srov. např. Plútarchos, *Alex.* I.3: „Jako se tedy snaží malíři zachytit podoby z tváře a z tvarů očí a jejich okolí (ἀπὸ τοῦ προσώπου καὶ τῶν περὶ τὴν ὄψιν εἰδῶν), kde se vyjevuje povaha, zatímco o ostatní části těla se starají jen velmi málo...“ Achilleos Tatios, *Leuc. et Clit.* VI.6.2: „Zdá se mi, že mysl (voῦς) nelze dobře skrýt tak, aby ji vůbec nebylo vidět. Zračí se v obličeji přesně jako v zrcadle (ὥς ἐν κατόπτρῳ τῷ προσώπῳ). Kdo se raduje, tomu září v očích obraz radosti, a kdo je v nesnázích, toho tvář na sebe bere vzhled neštěstí.“

69 Xenofón, *Mem.* III.10.4–5: „Vznešenost, svobodomyslnost, malichernost, otrockou povahu, umírněnost, rozumnost, pýchu, vulgárnost, to všechno člověk prozrazuje svou tváří i svými postoji (διὰ τοῦ προσώπου καὶ διὰ τῶν σχημάτων), ať už stojí, nebo se pohybuje.“ Srov. k tomu Misener (1924, 105–106).

blízký současník, který svou řeč zaštitil jeho jménem – tvrdil, že

tvář je zajisté nejvýznačnější z viditelných [částí těla] a z ní jsou nejvýznačnější oči, [ježto] božstvo v nich ještě více ukazuje svou vůli, kterou vůči tobě projevilo.⁷⁰

V tomto nadřazování očí nad tvář⁷¹ se zračí: a) etymologie slova πρόσωπον, jež už někteří antičtí autoři vykládali ve smyslu „hledět vpřed/proti“;⁷² b) fyziognomonické podřazování tváře pod oči (viz část 3); c) nové významy tváře jako čehosi, co je vpředu či vystupuje do popředí, ale ne nutně ve smyslu větš

důležitosti. Tak slovo πρόσωπον začalo označovat předlodi nebo přední část domu,⁷³ ale stejně se říkalo také přední části hlavy zvířat (viz níže), viditelné části měsíce nebo dne⁷⁴ a později rovněž čelu vojska, veliteli nebo předákovi.⁷⁵

Lidé se podle tváře vzájemně rozpoznávali a hledali v ní různé podobnosti a nepodobnosti,⁷⁶ ale její rysy pro ně představovaly obvykle jen jeden z mnoha identifikačních prvků, jehož významu nepřikládali podle všeho velkou váhu.⁷⁷ Například filosof Theofrastos ve svých *Povahopisech* (asi z r. 319 př. n. l.), v nichž popsal třicítku charakterových typů (vesměs

70 Démostenés (?), *Erot.* (Or. LXI) 13: καὶ μὲν δὴ καὶ τῶν ὀρωμένων ἐπιφανεστάτου μὲν ὄντος τοῦ προσώπου, τούτου δ' αὐτοῦ τῶν ὀμμάτων, ἔτι μᾶλλον ἐν τούτοις ἐπεδείξατο τὴν εὐνοίαν ἣν εἶχεν εἰς σὲ τὸ δαιμόνιον.

71 Srov. též Xenofón, *Mem.* III.10.4; nebo později Adamantios, *Physiogn.* I.4. Viz k tomu Hirzel (1914, 35), Cianci (2014, 27–31) a Zelinová a Kalaš (2021, 13).

72 Aristotelés, *De part. anim.* III.1, 662b18–22: část těla „mezi hlavou a krkem se u lidí nazývá tvář. Nazvána tak byla, jak se zdá, kvůli své funkci, neboť člověk je jediný živočich, který stojí vzpřímeně, hledí přímo dopředu a vysílá vpřed i svůj hlas“ (τῶν ἀνθρώπων δὲ καλεῖται τὸ μεταξὺ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ αὐχένος πρόσωπον, ἀπὸ τῆς πράξεως αὐτῆς ὀνομασθέν, ὡς εἰκεν· διὰ γὰρ τὸ μόνον ὀρθὸν εἶναι τῶν ζώων μόνον πρόσωθεν ὅπως καὶ τὴν φωνὴν εἰς τὸ πρόσω διαπέμπει). Srov. též Michaél z Efesu, in *De part. anim.* 52, 24–25, Hayduck; Platón, *Alc.* I, 132d–133a. K etymologii slova viz Chantrainne (1968, II, 942, s. v. πρόσωπον): „Comme μέτωπον, c'est une hypostase issue du radical de ὤψ en posant *πρоти– (ou προς) –ωπον ... ce qui est face aux yeux (d'autrui).“ Téměř totožně se vyjadřují i Frisk (1960, II, 602, s. v. πρόσωπον), Steiner (2003, 178, pozn. 172) a Beekes (2010, 1240, s. v. πρόσωπον).

73 *Schol. vet. in Aesch. Sept.* 533b (před lodi); Pindaros, *Pyth.* VI.13 (předek domu). Viz k tomu s dalšími odkazy LSJ, s. v. πρόσωπον I.2: „front, facade.“

74 Praxilla, frg. 1.3, Page: δεῦτερον ἄστρο φαεινὰ σεληναίης τε πρόσωπον. *Lyr. adespot.* 97, Page: τηλαυγὲς ἀμβρόσιον / πρόσωπον ... ἀμέρας.

75 Polybios, *Hist.* V.107.3, XV.25.25, XXXII.5.14.

76 Hérodotos, *Hist.* I.116: Astyagovi se zdálo, že „rysy Kýrovy tváře (οἱ ὃ τε χαρακτήρ τοῦ προσώπου) se podobají jeho vlastním“. Pseudo-Aristotelés, *Probl.* XXXVI.1, 965b2–3: „Proč něco z tváře utváří portréty? (διὰ τί τοῦ προσώπου τὰς εἰκόνας ποιοῦνται) Je to proto, že tvář ozřejmuje, jací lidé jsou? Nebo že je nejsnáze poznatelná? Menandros, *Asp.* 70–72: identitu mrtvol nebylo možné rozpoznat, ježto „již čtvrtý den / ležely na slunci a jejich tváře byly / nafouklé“ (ἐξωδηκότες τὰ πρόσωπα).

77 Srov. Ísokratés, *Euag.* (Or. IX) 44: chválený muž je „úctyhodný, ale ne pro vrásky tváře (σεμνὸς ὦν οὐ ταῖς τοῦ προσώπου συναγωγαῖς), ale pro zásady svého života“. Pseudo-Aristotelés, *Probl.* XXX.1, 954b21–24: „Lidé se totiž různí vzhledem ne proto, že mají tvář, nýbrž protože mají určité kvality tváře (τῷ ποιόν τι τὸ πρόσωπον). Proto jsou jedni krásní, druzí oškliví a další nejsou ničím nápadní, tj. ti, kteří jsou od přirozenosti průměrní.“

negativních), zmiňuje ze všech výrazů pro „tvář“ jen termín πρόσωπον (třikrát) a jen jednou uvádí, že pomlouvač má sklon své pomluvy omlouvat tím, že pomlouvaný „má v obličeji cosi odporného“. ⁷⁸ Někteří filosofové opomíjení tváře ospravedlňovali tím, že tvář představuje identifikátor nestabilní, poněvadž se mění v důsledku afektů a stárnutí, ⁷⁹ a jako vzor kladli tvář Sókratovu, která prý změně nepodléhala. ⁸⁰ Asi nejzřetelněji se vůči tváři vymezil Platón, podle něhož spolu při rozhovorech nerozmlouvají obličeje, nýbrž to nejdůležitější v člověku, to jest duše. ⁸¹

78 Theofrastos, *Char.* XXVIII.4: εἰδεχθῆς τις ἀπὸ τοῦ προσώπου ἐστίν. Theofrastos, který popisované typy charakterizoval primárně líčením jejich způsobu života a chování, se jinak zajímal o tvář jen proto, aby vysvětlil, proč, jak a kdy se potí, či nepotí (frg. 9, par. 33 a 36–37, Wimmer).

79 Antifón, *DK* 87 B 49 (závěr): když dítě zestárne, „zmizí mladistvá skákavost z mysli a tvář již není tatáž“ (πρόσωπον οὐκέτι τὸ αὐτό). Srov. Platón, *Crat.* 439d3–4; Theokritos, *Id.* XXIII.13.

80 Platón, *Phaed.* 117b4–5: Sókratés ani po vypití jedu „nezměnil barvu ani tvář“ (οὐτε τοῦ χρώματος οὐτε τοῦ προσώπου). Viz též Epiktétos, *Diss.* I.25.31 a III.5.16; Xenofón, *Symp.* III.10. Nepohnutost tváře byla součástí ideálu sebeovládání (ἐγκράτεια), který platil napříč filosofickými školami (např. Neanthés, *FHG* III.6, frg. 22, totéž tvrdí o tváři Empedokleově, která ἐφ' ἐνὸς ἦν σχήματος), ale patřila i k rysům božské vyrovnanosti (Eurípides, *Bacch.* 438–439: o nezměněné tváři Dionýsově) a požadavkům aristokratické etiky (srov. Prótagorás, *DK* 80 B 9: Periklés beze změny výrazu snášel žal ze smrti synů). Srov. Vogt (1999, 63–64).

81 Platón, *Alc.* I, 130e3–5: „Mluví tu, jak se podobá, ne k tvému obličeji (οὐ πρὸς τὸ σὸν πρόσωπον), nýbrž k Alkibiadovi; a toto je duše.“ Srov. Böhme (1995, 113).

Jiní autoři vůči tváři zaujímali postoj o něco vlídnější tvrdíce, že tvář člověka svým způsobem přibližuje k bohům, kteří ji prý mají také, ⁸² případně ho odlišuje od zvířat, která ji postrádají. ⁸³ Ačkoli z tohoto důvodu bylo občas doporučováno neužívat výrazy označující lidskou tvář (zejména πρόσωπον) pro mordy, čumáky a rypáky zvířat, ⁸⁴ realita byla jiná, neboť v mnoha pasážích přední část hlavy zvířat přesně takto označována byla, a to někdy i týmiž autory, kteří zvířatům tvář upírali. ⁸⁵

82 Sofoklés, frg. 865, Radt (Peithó); Eurípides, *Troad.* 835 (Zeus), *IT* 1015 (Athéna), *Ion* 188–189 (Apollón) a 1550 (Hélíos), *Bacch.* 1021 (Bakchos), *IA* 1091 (Areté); Aristofanés, *Ach.* 990 a *Pax* 524 (Eirénē), *Av.* 1352 (Hésychiá), *Ran.* 294 (Empúsa), *Plut.* 732 (Plútos); Platón, *Phaedr.* 251a (božský obličej); Aristotelés, *Pol.* VIII.6, 1341b5 (Athéna).

83 Viz výše citovanou etymologii slova πρόσωπον, kterou Aristotelés, *De part. anim.* III.1, 662b18–22, ilustroval rozdílem mezi lidmi, kteří přímo hledí a hovoří, a zvířaty, která toho nejsou schopna.

84 Aristotelés, *Hist. anim.* I.8, 491b9–11: termín πρόσωπον je (či měl by být) užíván jen pro člověka, ne pro ryby či dobytek. Pollux, *On.* II.47: „O tváři (πρόσωπον) mluvíme jenom u lidí, u zvířat mluvíme o čumáku či rypáku a u ptáků o zobáku či zobanu.“ Srov. Hirzel (1914, 47).

85 Hérodotos, *Hist.* II.76 (ibis); Choirilos, frg. 6.5, Bernabé (kůň); Sofoklés, frg. 838.2, Radt (prase); Xenofón, *Eq.* 5.4, 6.3 a 12.3 (kůň), *Cyn.* 4.3, 9.19, 10.9 (pes); Aristotelés, *Hist. anim.* I.1, 486a8, I.16, 495a2, II.1, 501a29 (lev), II.8, 502a20 (pavián), 502a27 (opice), IV.2, 526b4 (ryba), IX.47, 631a6 (kůň: snad ve významu „hlava“); pseudo-Aristotelés, *Mirab.* 9, 831a21 (kozel); pseudo-Aristotelés, *Physiogn.* B5, 809b16 (lev) a 809b39 (panter); Theofrastos, *Hist. plant.* I.8.4 (zvířata), frg. 172, par. 2, Wimmer (los); Theokritos, *Id.* XXV.137 (býci) a XXV.225 (lev); Oppiános, *Cyn.* I.419 (pes). Na zvířata byl občas aplikován i termín παρειά, viz např. *Od.* II.153 (orlí).

3. TVÁŘ A FYSIOGNÓMONIKA

Jiný případ uchopení tváře představovala fysiognomonika, která ve zde zkoumané době používala pouze výraz *πρόσωπον*. Tato zvláštní disciplína, která si osobovala schopnost rozpoznat povahové rysy lidských jedinců (a hodnotit a předpovídat jejich chování), vycházela z předpokladu přímé korespondence mezi rysy a tvary těla a charakterovými vlastnostmi.⁸⁶ Fysiognómové předpokládali, že korespondence tzv. příznačných rysů (*σημείον, τεκμήριον; signum, indicium, testimonium*)⁸⁷ zevnějšku a charakterových vlastností (vnitřku) je přímá a v zásadě neměnitelná, a proto se primárně zaměřovali na vlastnosti a rysy trvalé (tj. vrozené), nikoli tedy naučitelné nebo nějak ovlivnitelné.⁸⁸

Víra, že „jakost“ zevnějšku přímo odpovídá jakosti nitra, zaznívá už v nejstarších písemných pramenech (viz část 1). Nikdy sice nebyla všeobecná,⁸⁹ ale námitky proti ní se začaly výrazněji profilovat až v klasické době.⁹⁰

Za nejmarkantnější příklad neshody vnitřku a vnějšku platil Sókratés, jenž prý byl velmi ošklivý, ale měl skvělou inteligenci a ušlechtilý charakter, jejichž vynikající kvalitu prý navíc stvrdil svou věštbou delfský Apollón.⁹¹ To ovšem pro fysiognomoniku znamenalo zásadní výzvu, ježto podle jejích propozic musí v těle, které je od narození vzhledově anomální nebo zdeformované (tj. ošklivé), nutně vězet podobně deformovaná duše nebo poškozený charakter.

Pro Platóna, který byl k platnosti fysiognomonických předpokladů a soudů skeptický,⁹² představoval Sókratés doklad jejich dysfunkčnosti, ač nikoli jediný.⁹³ Naproti tomu Faidón z Élidy, jiný Sókratův žák, se k fysiognomonice stavěl na první pohled vstřícněji. V (zlomkovitě dochovaném) dialogu *Zópyros* líčil,⁹⁴ jak stejnojmenný orientální fy-

nýbrž je třeba ho zkoumat na základě jeho činů.“ Srov. Böhme (1995, 112–114).

86 Pseudo-Aristotelés, *Physiogn.* A2, 806b22–26. Viz k tomu více Schmidt (1941, 1064), André (1981, 8), Vogt (1999, 38) nebo Popovic (2007, 70–71).

87 K výměru těchto pojmů viz např. Vítek (2013, 38).

88 Pseudo-Aristotelés, *Physiogn.* A1, 806a7–18.

89 *Od.* VIII.169–177; *Il.* III.203–224; Sapfó, frg. 50, Lobel – Page; Archilochos, frg. 114, West. Srov. Evans (1948, 197), Vogt (1999, 56–57 a 59) a Cianci (2014, 33–34 a 43–44).

90 Xenofón, *Cyr.* II.2.29: jakýsi muž měl sice „nepředstavitelně ošklivý obličej“ (*τὸ πρόσωπον τοῦ ἀνδρὸς ὑπερβάλλον αἰσχει*), ale byl velmi věrný, poslušný a pilný. Lýsiás, *Pro Mant.* (Or. XVI) 19: „Není proto vhodné, ó muži z rady, někoho milovat nebo nenávidět na základě jeho vzhledu/tváře (ἀπ’ ὄψεως),

91 Platón, *Apol.* 21a–b a 23a–b. Viz k tomu Böhme (1995, 111–112) a Vogt (1999, 115–116).

92 Platónův vztah k fysiognomonice dobře zpracoval Boys-Stones (2007, 34–44), jenž mj. dokládá, že filosofovy popisy lidí postrádají nebo travestují standardní fysiognomonické prvky a principy (36–38). K podobnému závěru dospěli i Misener (1924, 106–107), Evans (1969, 21), Vogt (1999, 90–92) a Zelinová s Kalašem (2021, 17–18).

93 Například krásní mladíci jsou podle něj ctnostní pouze potenciálně, pokud se podrobí řádné výchově a zušlechtí svou duši: některým krasavcům typu Alkibiada se to nepodařilo (*Symp.* 213d, 216a–e; *Alc.* I, 103a–b; *Protag.* 309a–c), zatímco některým ošklivým hochům jako Theiatétos ano (*Theaet.* 143e–144b). Srov. k tomu dále Evans (1969, 17 a 20–21), Vogt (1999, 84, pozn. 105), Sassi (2001, 62), Boys-Stones (2007, 35 a 122–123) a Cianci (2014, 78–79).

94 Zlomky z tohoto dialogu editovali Rossetti (1980, 183–192) a Giannantoni (1990, 487–494). Viz k tomu Foerster (1893, I,

siognóm⁹⁵ dospěl k závěru, že tvář, oči a klíční kosti⁹⁶ Sókrata prozrazují jeho nevalné rozumové schopnosti a nepěkné povahové vlastnosti.⁹⁷

Zópyros tvrdil, že je Sókratés hloupý a tupý, protože nemá vyklenuté klíční kosti, se slovy, že tyto části [jeho těla] jsou zablokované a ucpané. K tomu dodal, že je Sókratés vysazen také na ženy, načež Alkibiadés prý propukl v hlasitý smích. Ale Sókratés odvětil, že i když se neřesti z přirozených příčin rodit mohou, lze je vykořenit a zcela odstranit. On sám že se odvrátil od všech neřestí, k nimž měl sklon, to však nezaložil na přirozených příčinách, nýbrž na vůli, úsilí a učení.

vii–xiii), Misener (1923, 1), Evans (1969, 20–21), Sassi (1993, 435–437; 2001, 61–62), Vogt (1999, 84 a 114–117), Boys-Stones (2007, 23–33) či Zelinová a Kalaš (2021, 15–19).

95 Faidón frg. 6, Rossetti = Cicero, *De fato* V.10: „Zópyros rozpoznával mravy a povahu lidí z jejich těla, očí, tváře a čela“ (*hominum mores naturasque ex corpore oculis vultu fronte pernoscere*). Srov. též frg. 7, Rossetti = Cicero, *Tusc. disp.* IV.80: „Zópyros, jenž tvrdil, že pozná povahu každého člověka z jeho vzhledu/tváře“ (*Zopyrus, qui se naturam cuiusque ex forma perspicere profitebatur*).

96 Většina pramenů důvody Zópyrova verdiktu nespécifikuje, ale někteří tradenti uvádějí, že k němu dospěl na základě inspekce tváře (Faidón, frg. 8, Rossetti = *Schol. in Pers. Sat.* IV.24: *de vultu hominum mores agnoscebat*; viz též frg. 9, Rossetti), očí (frg. 11, Rossetti = Cassianus, *Collat.* XII.5.3: *oculi corruptoris puerorum*) a nedostatečně vyklenutých klíčních kostí (frg. 6, Rossetti = Cicero, *De fato* V.10: *iugula concava non haberet*). Srov. Böhme (1995, 114) a Vogt (1999, 115 a 146).

97 Faidón, frg. 6, Rossetti = Cicero, *De fato* V.10–11. Srov. též frg. 7, Rossetti.

Jádrem Sókratovy odpovědi bylo, že indikované špatné vlastnosti sice měl, ale vůlí a učení je buď zcela vykořenil, nebo alespoň potlačil a dostal pod kontrolu rozumu.⁹⁸ Možná chtěl Faidón tímto sókratovsky ironickým přitakáním fysiognómonickým závěrům zcela upřít platnost,⁹⁹ ale pravděpodobnější se zdá, že celá tato historka (nejspíše ahistorická) chtěla říci, že fysiognomika sice určitou dovedností a oprávněností disponuje, ale musí se vzdát své teze o vrozené a neměnné spjatosti charakteru a zevnějšku (a tedy i konceptu *kalokagathie*), ježto s jistotou dokáže rozpoznat a predikovat pouze neracionální či rozumem špatně ovlivnitelné dispozice.¹⁰⁰

Postava Sókrata je pozoruhodná pro dvě další věci: jednak pro pověst, že jeho tvář za všech okolností zůstávala nepohnutá (viz část 2), jednak kvůli skutečnosti, že na sebe v prezentaci a hodnocení jeho osoby narážely různé typy vzorů a norem. Na antických portrétech Sókrata lze zřetelně rozeznat starší nevzhledný typ satyrsko-silénský (tzv. typ A) a mladší typ ušlechtilého filosofa (tzv. typ B).¹⁰¹ Typ A sahá ikonograficky

98 Faidón, frg. 9 a 10, Rossetti. Viz k tomu dále Rossetti (1980, 186) a Cianci (2014, 88–89).

99 Jak soudí Böhme (1995, 115–116 a 118) nebo Vogt (1999, 83–84).

100 Srov. Faidón, frg. 2 (každý může očistit pomocí filosofie svou duši) a frg. 11, Giannantoni (správná výchova dokáže změnit i povahu lva). Takto příběh vyložil už Alexandr z Afrodisiady, *De fato*, 171, 11–16, Bruns. Srov. k tomu Boys-Stones (2007, 27), Cianci (2014, 88–89), Joly (1962, 12, pozn. 3), Evans (1969, 43) a Zelinová a Kalaš (2021, 15–17).

101 Srov. Vogt (1999, 80–81, Taf. X.1–2), Böhme (1995, 104–105, Abb. 3 a 4, a 107, Abb. 5),

do let 380–370 př. n. l. (vznikl tedy min. 20 let po filosofově smrti) a literárně ho dokládají zejména prameny z okruhu Sókratových žáků, které svého mistra líčí jako břicháče s tlustými stehny, jenž má vypoulené oči, rozplácly nos, veliká ústa s tlustými rty a pleš, a je tak prototypem silénské ošklivosti.¹⁰² Naproti tomu v typu B, který se prvně objevil přibližně okolo r. 320 př. n. l., konvenční mudrcká idealita citelně stírá rysy satyrské i individuálnější.¹⁰³

Nelze nicméně tvrdit, že by Sókrata jeho žáci líčili zcela realisticky a individualisticky, to jest přesně tak, jak vypadal.¹⁰⁴ I oni ho prezentovali hlavně jako vzorový prototyp mudrce, kladouce důraz hlavně na jeho vzorovost vnitřní, tj. morální a intelektuální.¹⁰⁵ Jeho zevnějšek neopomíjeli, ale neretušovali ho ani neposouvali směrem k běžné normě, nýbrž spíše filosofovy silénsko-satyrské rysy úmyslně přeháněli

(typizovali).¹⁰⁶ Ne ovšem proto, aby ho více připodobnili chlípým, hloupým a polozvířeckým mytickým bytostem,¹⁰⁷ které byly skutečně znázorňovány jako on (včetně počínající lysiny).¹⁰⁸ Spíše se snažili přeznačit i jejich celkový obraz a zdůrazňováním jejich múzických a intelektuálních kvalit a božského původu¹⁰⁹ vyzdvihnout i Sókratovu moudrost a božskou povahu.¹¹⁰ Je ovšem ob-

106 Tento názor zastává např. Vogt (1999, 81 a 83).

107 Sofoklés, frg. 314.145–151, 170 a 366–368, Radt; Eurípidés, *Cycl.* 58–62 a 169–170; *Hom. hymn. Ven.* 262; Platón, *Polit.* 291a–b a 303c–d; Pollux, *On.* IV.142.

108 Simon 1997, VIII.1, 1108–1133, a VIII.2, 746–783. *Lysina*: LIMC, VIII.2, č. 1–2, 29, 38c, 43a, 54, 76b–c, 82, 87 aj. (Eurípidés, *Cycl.* 226; Sofoklés, frg. 314.368, Radt). *Tlustá stehna*: LIMC, VIII.2, č. 25, 28b, 92, 109. *Široký nos*: LIMC, VIII.2, č. 28, 28b, 38, 48, 119, 167, 184, 210 (I, 1108). *Bříško*: LIMC, VIII.2, č. 28, 35–38, 48, 120 (VIII.1, 1114–1115). *Vypoulené oči*: LIMC, VIII.2, č. 35–38, 109, 120, 166. *Velká ústa*: LIMC, VIII.2, č. 166, 167, 210. *Tlusté rty*: LIMC, VIII.2, č. 167.

109 Platón, *Symp.* 215a–216d (Sókratés je podoběn dílem sochařským zpodobněním Silénů, v nichž jsou „sošky bohů“, dílem se vzhledem, milostnou aktivitou, rozumností a účinkem své řeči podobá satyru Marsyovi) a 221d–222a (Sókratovy řeči jsou silénsko-satyrské povahy, tj. navenek směšné, ale uvnitř vysoce rozumné). Xenofón, *Symp.* V.7 (ptá se sám Sókratés): „Komu se spíše podobají Siléni, synové Nájád, které jsou bohyně, mně, nebo tobě?“ V podobném duchu byl Silénos činěn vychovatelem Dionýsa (Eurípidés, *Cycl.* 1–9 a 142; Sofoklés, frg. 171, Radt; Níkaandros, *Alex.* 31) a Olympa (*Schol. vet. in Aristoph. Nub.* 223c), moudrým znalcem světa (Pindaros, frg. 157, Maehler; Aristotelés, frg. 44, Rose = Plútarchos, *Consol. Apoll.* 115c–e; Vergilius, *Ecl.* VI.31–84) a „jmenovcem“ Apollóna Nomia (Klement Alexandrijský, *Protr.* II.28.3). Viz k tomu dále Böhme (1995, 107–108), Vogt (1999, 80 a 83, Taf. X.1) a Steiner (2003, 200).

110 Viz Vogt (1999, 79–80).

Misener (1924, 105–106), Kiilerich (1988, 52), Sassi 1993, 435–436; 2001, s. 62), Henderson (1996, 327–352; viz zejména 344), Vogt (1999, 77–85) a Cianci (2014, 41).

102 Platón, *Theaet.* 143e7–9 a 209b10–c2 (Sókratés má ploský nos a vypoulené oči), *Men.* 80a–b (Sókratés se podobá zevnějškem i působením mořskému rejnoku); Xenofón, *Symp.* II.19–20, IV.19 („Sókratés se podobal Silénům“, a kdyby podle svých slov nebyl krásný, „musil bych být ošklivější než všichni Siléni“) a V.5–7 (Sókratés má vystouplý břich, těžká stehna, vypoulené oči, velká ústa rozplácly nos a tlusté rty). Pindaros ap. *Schol. vet. in Aristoph. Nub.* 223: „Sókratés se vzhledem podobal Seilénovi, neboť měl placatý nos a pleš“ (σιμός τε γὰρ καὶ φαλακρὸς ἦν).

103 Viz Vogt (1999, 85–89 a 175–178), Henderson (1996, 335n.) a zčásti i Hekler (1912, xii).

104 Jak předpokládá např. Dover (1968, xxii).

105 Srov. Evans (1969, 21) a Böhme (1995, 102–103 a 110–111).

tížné posoudit, zda se tak zcela vážně pokoušeli nabídnout veřejnosti ideální vzhled bez krásných prvků,¹¹¹ anebo si spíše v sókratovském duchu provokativně zahrávali s očekáváním a přesudky athénské společnosti. Dokonce i mezi vzdělanci a filosofové byli tací, kteří se pozitivní prezentací Sókratova nitra nedali nijak zviklat a nadále na základě jeho zevnějšku trvali na jeho špatném charakteru, nerozumu a chlípnosti,¹¹² ať už vycházeli z fysiognómonických kritérií stran vypoulených očí, zapadlých klíčních kostí, širokého nosu a tlustých rtů,¹¹³ nebo z různých zkazek o filosofově životě.

Antičtí fysiognómové korespondenci mezi povahou nitra a zevnějšku samozřejmě uplatňovali i na tvář.¹¹⁴ Tu teoreticky řadili k nejvýznamnějším částem těla,¹¹⁵ ale v praxi se mnohem více soustředili na jiné části hlavy, jež považovali za svébytné příznačné rysy, které vykládali samostatně a k tváři

jako celku nebo typu je zprvu takřka vůbec nevztahovali.¹¹⁶ Největší důležitost a vypovídací hodnotu přisuzovali očím, jejichž popisem a výkladem fysiognómonické spisy zpravidla začínaly.¹¹⁷ Své verdikty však nestavěli na dílčích částech těla, nýbrž se snažili všechny sledované rysy pojmut komplexně a postihnout celkové vzezření a charakter člověka (ἐπιπρέπειαι)¹¹⁸ – podobně jako lékaři.¹¹⁹

Hlavní důvod opomíjení tváře spočíval podle všeho v tom, že se fysiognómům jevila jako nejméně stabilní a nejvíce proměnlivá, ježto za týmiž rysy tváře se mohly skrývat úplně odlišné charakterové vlastnosti.¹²⁰ I když to

111 Srov. Hekler (1912, xii).

112 Viz např. Aristoxenos, frg. 54b, Wehrli (srov. dále frg. 52b, 54a a 56, Wehrli). Srov. Misener (1924, 107) a Böhme (1995, 116–121: s odkazy na pozdější stoupence téhož názoru).

113 Vypoulené oči: pseudo-Aristotelés, *Physiogn.* 811b23. Klíční kosti: *Physiogn.* 811a7–9. Rozplácly nos: *Physiogn.* 811b2–3; viz též Aristotelés, *Hist. anim.* VI.29, 579a4–5. Tlusté rty: Adamantios, *Physiogn.* II.24.

114 Pseudo-Aristotelés, *Physiogn.* 806b28–31.

115 Pseudo-Aristotelés, *Physiogn.* 814b2–9: „Nejprokazatelnější rysy se ukazují na nejpráhodnějších místech těla. Taková místa představují předně oblast okolo očí, čelo, hlava a obličej (ὁ περὶ τὰ ὀμματα τε καὶ τὸ μέτωπον καὶ κεφαλὴν καὶ πρόσωπον) ... Obecně řečeno, nejprokazatelnější příznačné rysy poskytují taková místa těla, na nichž celkové vzezření projevuje největší podíl rozumové složky.“

116 To je případ pseudo-Aristotelova spisu. Posuzování vztahů mezi částmi obličeje lze doložit až u Adamantia, *Physiogn.* I.17, II.27, 47 a 52, a Polemóna, *Physiogn.* (Leiden) II.27–28, ale i u těchto autorů k tomu dochází jen sporadicky a na bazální úrovni.

117 Tato tendence postupně narůstala, protože pseudo-Aristotelés výkladu očí porůznu věnoval dohromady asi 30 řádků (*Physiogn.* 811b13–28, 812a35–b12, 813a19–30), zatímco Polemón více než třetinu celého svého spisu (*Physiogn.* 1 (Leiden), I, 106, 20–170, 22, Foerster). Fysiognóm Eusthenés prý posuzoval lidi primárně podle jejich očí (Theokritos, *Epigr.* 11).

118 Pseudo-Aristotelés, *Physiogn.* 809a12–16; Anon. Lat. 45; Adamantios, *Physiogn.* II.1. Viz k tomu podrobněji Schmidt (1941, 1072), Vogt (1999, 147–148 a 402–405), Sassi (2001, 53–55) a Zelinová a Kalaš (2021, 25).

119 Srov. např. pseudo-Hippokratés, *Progn.* 25: „Ten, kdo by chtěl správně předpovědět, kteří lidé se uzdraví a kteří zemřou ... se musí naučit všechny příznaky (τὰ σημεῖα ἐκμανθάνοντα πάντα) a být schopen je rozlišovat, aby mohl posoudit jejich síly ve vzájemném srovnání.“

120 Pseudo-Aristotelés, *Physiogn.* 805a33–b3: „Ti, kteří vykonávají fysiognómoniku pouze na základě vnějších výrazů, chybují. A to za prvé proto, že někteří lidé, ačkoli

obecně platilo pro všechny části těla, tvář poskytovala asi největší prostor pro předstírání a napodobení jiných charakterových rysů nebo typů (zpravidla těch ušlechtlejších). Svou výrazovou nestabilitou a měnitelností¹²¹ tvář umožňovala přetvářku,¹²² a mohla proto zpochybňovat platnost fysiognomonických soudů, jakkoli se autoři fysiognomonických spisů holedbali, že ji dokážou snadno odhalit.¹²³

Pokud však na nějaký popis tváře přeci jen došlo, mísí se v něm prvky popisné (tvar obličeje a textura pokožky), charakterologické (výrazy tváře spojené s určitými vlastnostmi) a normativní, tj. vztah a vzdálenost tváře k určitému vzoru.¹²⁴ Ačkoli fysiognomonické

popisy tváře obsahovaly i některé více specifické a symptomatické rysy, zachycovaly hlavně lidské typy,¹²⁵ protože v největší míře se obličej objevuje v rámci líčení charakterových typů, jichž fysiognomonické spisy zmiňují okolo dvacítky.¹²⁶ Tyto typy však nestály lineárně vedle sebe a nenesly tutéž hodnotu, nýbrž byly jasně hierarchizovány. Například autor pseudo-aristotelských *Fysiognomonik* největší pozornost věnoval první dvojici, která představuje nejčistší znázornění ideálu pozitivního (nebojsa) a negativního (zbabělec). V další trojici párů jsou již rysy smíšenější, rozsah popisu menší a pozitivita rysů nižší. Zbytku charakterových dvojic se dostává stále menší pozornosti a místa, takže povahové typy probírané v závěru katalogu již takřka úplně postrádají charakterové a vzhledové vlastnosti, které by je umožnily bezpečně rozpoznat.¹²⁷

Fysiognómové z tradice převzali ideál středu (tj. prioritu střední pozice uprostřed polarit či extrémů) a aplikovali ho

nejsou totožní, mají stejné vnější výrazy obličeje“ (τὰ ἐπὶ τῶν προσώπων ἤθη τὰ αὐτὰ ἔχουσιν).

121 K měnitelnosti tváře jako zásadní potíži portrétů všech dob srov. Gombrich (1992, 3n.).

122 Přetvářka jakožto nesoulad výrazu tváře a stavu nitra otevírala možnost manipulace s výrazem a reflexi obličeje, ale prameny, které ji zmiňují, ji ponechávaly ladem: srov. Aischylos, *Ag.* 788–794; Sofoklés, *El.* 1297–1299; Hermippos, *frg.* 3, Kock; Sofoklés, *El.* 1276–1277; Eurípides, *Hipp.* 280, *Herc.* 305–306 a *Ion* 622–623; Moschos ap. *Anth. Pal.* IX.8–12.

123 Polemón, *Physiogn.* (Leiden) 49, I, 256, 7–9, Foerster; Adamantios, *Physiogn.* II.38; *Anon. Lat.* 11 a 52. Srov. Gleason (1990, 407–410).

124 Pseudo-Aristotelés, *Physiogn.* 807b6–7: bázlivého člověka charakterizuje mj. „bledá tvář“ (περὶ τὸ πρόσωπον ὕπαχος); *Physiogn.* 807b25–26: u turce je „obličej masitý a poněkud podlouhlý“ (πρόσωπον σαρκώδες, ὑπόμακρον ἱκανῶς); *Physiogn.* 808a4–5: smíšková „tvář vykazuje spíše ospalý výraz, tj. ani nazíravý, ani přemýšlivý“ (ὕπνωδες τὸ πρόσωπον φαίνεται, μήτε δεδorkὸς μήτε σύννου); *Physiogn.* 808a8: u trudnomyslného člověka „je obličej vrásčitý“ (τὰ ρυτιδῶδη τῶν προσώπων);

Physiogn. 808a17–19: zatrpklého člověka charakterizují „sešklebená tvář ... zbrzděné okolí obličeje a vrásčitá a bezmasá tvář“ (τὸ πρόσωπον σεσηρὸς ... τὰ περὶ τὸ πρόσωπον διεξυσμένα, τὸ πρόσωπον ῥυτιδῶδες ἄσαρκον); *Physiogn.* 808a27–29: posměváček je „v obličejí tučný ... ve tváři obvykle vyhlíží ospale“ (πίονα τὰ περὶ τὸ πρόσωπον ... ὕπνωδες τὸ πρόσωπον τῷ ἤθει φαίνεται); *Physiogn.* 812a30–31: stydlínovi „snadno rudne tvář“ (οἷς τὸ πρόσωπον ἐπιφροινίσσον ἐστί).

125 Srov. Ferrini (2007, 107–108).

126 Pseudo-Aristotelés, *Physiogn.* 807a31–808b10 (21 charakterových typů); Polemón, *Physiogn.* (Leiden), II, 44–49, Foerster (17 typů); Adamantios, *Physiogn.* II.44–60 (18 typů); *Anon. Lat.* 90–115 (24 typů).

127 Pseudo-Aristotelés, *Physiogn.* A3, 807a31–808b10. Srov. Vitek (2018, 53).

na celkový vzhled a chování,¹²⁸ tedy i na sledované části těla včetně tváře. Tímto způsobem vytvořili jakousi bazální typologii tváří a předpokládaných vazeb k některým vlastnostem charakteru. Tyto vazby však nevznikly shrnutím či zobecněním kasuistik, které evidovaly spojitosti určitých rysů tváře s určitými charakterovými typy, nýbrž byly získány primárně na základě poměřování s optimálním středem. Čím více se člověk svým obličejem a jeho částmi blížil k prosazovanému středu (ideálu), tím více byl považován za krásného a řádného. A naopak: čím více se svými rysy ideálu vzdaloval, tím se stával anomálnějším a podobnějším zvířeti.¹²⁹

Ti, kteří mají masitou tvář, jsou bezstarostní: viz dobytek. Ti, kteří mají tváře hubené, jsou starostliví; mají-li je masité, jsou zbabělí: viz osly a jeleny. Ti, kteří mají tváře malé, jsou malodušní: viz kočku a opici. Ti, kteří mají tváře velké, jsou těžkopádní: viz osly a dobytek. Protože tvář by neměla být malá ani velká, je nejlepší střední dispozice mezi nimi.

Ti, jejichž tváře se jeví jako malé, jsou nízcí sprostáci.

Fysiognómonické normy a poučky svým vlivem dalece přesahovaly oblast samotné fysiognómoniky. Zčásti proto, že fysiognómonika představovala normativní systém, který nebyl nově vytvořen a prosazován názorově a hodnotově vyhraněnou menšinou, nýbrž systematizoval, kodifikoval a zdůvodňoval prekoncepce a předsudky velké části společnosti.¹³⁰ Fysiognómové ve svých spisech detailně formulovali a svým způsobem odůvodňovali pozitivní a negativní ideály na úrovni jedince, etnika a národa, které vyrůstaly z širokého podhoubí¹³¹ a dobře vyhovovaly obecnému sklonu vnímat věci polaritně.¹³² Pozitivní ideál zastupovaly různé varianty tzv. typu samčího, jemuž mezi lidmi odpovídal statečný muž a mezi zvířaty lev, zatímco negativní vzor samičí ztělesňovali mezi lidmi zbabělý zženštilec a mezi zvířaty panter.¹³³ Fysiognómonické portréty proto byly buď přemrštěně eulogické, adorativní a idealizující povahu a zevnějšek popisovaných osob, nebo naopak radikálně odmítavé, negativistické a vypichující

128 Viz k tomu s dalšími odkazy Vitek (2013, 73–78; 2018, 58–62).

129 Pseudo-Aristotelés, *Physiogn.* 811b4–12: οἱ τὸ πρόσωπον σαρκῶδες ἔχοντες ῥάθυμοι· ἀναφέρεται ἐπὶ τοὺς βοῦς. οἱ τὰ πρόσωπα ἰσχνὰ ἔχοντες ἐπιμελεῖς, οἱ δὲ σαρκῶδη δειλοί· ἀναφέρεται ἐπὶ τοὺς ὄνους καὶ τὰς ἐλάφους. οἱ μικρὰ τὰ πρόσωπα ἔχοντες μικρόψυχοι· ἀναφέρεται ἐπὶ αἰλουρον καὶ πίθηκον. οἷς τὰ πρόσωπα μεγάλα, νωθοί· ἀναφέρεται ἐπὶ τοὺς ὄνους καὶ βοῦς. ἐπεὶ δὲ οὔτε μικρὸν οὔτε μέγα δεῖ εἶναι, ἡ μέση ἔξις εἴη ἂν τούτων ἐπιεικής. οἷς δὲ τὸ πρόσωπον φαίνεται μικροπρεπές, ἀνελεύθεροι. Srov. podobně Polemón, *Physiogn.* (Leiden) II, 27–28, Foerster, jen bez odkazů na zvířata.

130 Viz Sassi (1993, 442; 2001, 49–50, 53–54 a 59–63), Gleason (1990) a Popovic (2007, 98).

131 Srov. Vitek (2018, 71, 75–76 *et passim*).

132 Srov. k tomu s odkazy Vitek (2018, 54–55 a 59).

133 Nejvýstižněji a nejautoritativněji oba typy formuluje pseudo-Aristotelés, *Physiogn.* B5, 809a28–b12; srov. též Aristotelés, *Hist. anim.* IX.1, 608a21–b19. Srov. dále Vogt (1999, 153–156 a 408–409) a Vitek (2013, 41–43 a 56–72).

skutečné nebo domnělé anomálie ve vzhledu i charakteru. Naprostou většinu dochovaných portrétů jednotlivců z fysiognomonických spisů¹³⁴ utvářely zejména rysy anomální a jejich autoři se ani nenamáhalí zakrývat záměr prezentovat popisovaného jedince jako abnormálního a vzhledově a charakterově defektního.¹³⁵

4. TVÁŘ A PORTRÉT

Takový přístup k zobrazovaným postavám se neomezoval pouze na fysiognomoniku, nýbrž ho lze zčásti dohledat i v literárních a výtvarných portrétech. Zda či nakolik byly tyto podobizny ovlivněny fysiognomonickými pravidly, je sporné,¹³⁶ ale jejich autoři si sotva mohli dovolit ignorovat obecné prekoncepce a ideály, od nichž se tato pravidla odvíjela,¹³⁷ tj. především starou rovnici, že „krásné = dobré“. Existovaly ovšem i literární portréty, které zobrazované postavy charakterizovaly jinými způsoby. Ty si zevnějšku těla – podobně jako Sémonidés a Theofrastos – buď takřka

nevšímaly,¹³⁸ nebo v různém poměru mísily prvky idealizující s realističtějšími.¹³⁹ Postihnout všechny základní rysy a problémy portrétního umění zde není možné ani potřebné, a proto nezbývá, než se omezit na několik telegrafických postřehů a příkladů.

Pro výtvarné umění archaické doby byly příznačné tvary ideální (či idealizované) a neindividuální (tj. bez výrazu a specifík tváře i těla). Například prvními plně antropomorfními sochami lidí byli v archaickém Řecku *kúroi* a *korai*, tedy neosobní a silně idealizovaná znázornění mladých, silných a krásných hochů a dívek s takřka totožnými obličejí, zatímco žádné pokusy o realistický, tj. konkrétní předloze zcela věrný portrét nejsou doloženy.¹⁴⁰ Ošklivé nebo negativně pojímané postavy umělci buď

134 Pseudo-Aristotelés uvádí jediný konkrétní případ jednotlivce, a sice blíže neznámého sofistu Dionýsia, jež připomíná v rámci líčení typu úchylného člověka (*Physiogn.* 808a12–16). V Polemónově *Fysiognomonice* se nachází 16 „portrétů“ konkrétních osob, z nichž prý 14 čerpal z vlastní zkušenosti (*Physiogn.* (Leiden) 1.12n.).

135 Více k tomu viz Vítek (2013, 29–32 a 62–65).

136 Podle některých badatelů celé hellénistické portrétní umění zohledňovalo fysiognomonické normy (Haussig 1965, 201–205; Ferrini 2007, 106; Cianci 2014, 91), jiní autoři jsou v tomto ohledu zdrženlivější (např. Vogt 1999, 168–169). Viz k tomu dále Misener (1924, 121), Jax (1936, 154 a 161), Kiilerich (1988, 53n.) a Barton (1994, s. 127).

137 Srov. Vogt (1999, 62) a Cianci (2014, 91).

138 Viz např. Aischylos, *Theb.* 377–652, a Eurípidés, *Suppl.* 857–910 (sedmice velitelů táhnoucích proti Thébám); Xenofón, *Anab.* I.9 (Kýros mladší) a II.6–28 (řečtí vojevůdci); Timón z Fliúntu, frg. 25 a 31, Diels (Sókratés a Menedémos). Sporným případem jsou Aristofanovy popisy Sókrata, srov. *Nub.* 101–103, 414 aj. vs. *Nub.* 223 a 362–363 plus *schol.* ad loc. (srov. k tomu Dover 1967, 26–27).

139 Viz např. Xenofón, *Cyr.* V.1.5–7 (popis překrásného vzhledu manželky asyrského vůdce Abradaty); Xenofón, *Apol.* 27 (popis Sókratova zevnějšku, z něhož vyzařoval jas); Dikaiarchos, frg. 54, Wehrli (Héraklés byl „hubený, svalnatý, tmavý, orlího nosu, modrých očí a rovných vlasů“). Viz k tomu Vogt (1999, 88–89) a Ferrini (2007, 97–99 a 106).

140 *Kúroi* a *korai*: srov. Vogt (1999, 52–54, Taf. II.1–2) a Steiner (2003, 13–16, 49 a 151–156, Fig. 17). *Realistické portréty*: srov. Hekler (1912, vii: „Archaic Greek art produced no portraits. Men were only conceived in typical forms“) a Ferrini (2007, 96: autorka mluví v této souvislosti o „resistenza alla individuazione“).

pomíjeli, nebo jim propůjčovali anomální, ale zpravidla silně typizované rysy. Sem patří například mrtvolně děsivé rysy podsvětních božstev a démonů, polozvířecí a priapické tvary silénů, satyrů a kentaurů (ocasy, kopyta, dlouhé penisy), smích vzbuzující Héfaistova kulhavost nebo široce rozšklebená, zubatá ústa, široký zploštělý nos, vyvalené oči a zvířecí uši Gorgon.¹⁴¹

Tento trend se udržoval i později, kdy bohové, héróové a kladně hodnocení a společensky uznávaní muži (zpodobování často jako krasavci tzv. lvího typu¹⁴²) nesli rysy pozitivního ideálu a občas byli výslovně označováni za „krásné“,¹⁴³ zatímco lidé z okraje společnosti (otroci, rybáři, venkované, cizinci, starci, mrzáci, barbaři apod.¹⁴⁴)

nápadně často nabývali rysů všelijak pokřivených a ošklivých (velká ústa, anomální nosy, vypoulené oči, velký penis a břich, dysproporční tvary těla),¹⁴⁵ které však nebyly individualizující, nýbrž opět typologizující.¹⁴⁶ Umělci a autoři projevovali silný sklon ukazovat lidi a objekty, s nimiž sympatizovali, v tom nejlepším světle, ne-li přímo ideálně,¹⁴⁷ zatímco protivníkům a nepřátelům propůjčovali v menší či větší míře rysy lidských monster, vyvrhelů a démonů.¹⁴⁸ Normativní aspekt nepostrádaly

W a G 1; *Vita Aesopi Acc.*, s. 227,18–228,7, Eberhardt (hrbatý, ošklivý a pokřivený cizí otrok Aisópos); Petronius, *Sat.* CII.15 (cizí otroci mají ošklivé tlusté pysky, zjizvená čela a křivé nohy). Viz k tomu podrobněji Sassi (2001, 49–50), Jones (1987, 140–143), Hekler (1912, ix a xi), Laubscher (1982, 49–59: velké uši, vyvalené oči, tlusté rty, široké nosy a otevřená ústa venkovanů a rybářů), Dasen (1993, 165–166 a 169–170), Cartledge (1993, 38–41, 51–77: barbaři a 44–46: otroci), Vogt (1999, 55: oškliví starci a Taf. VII.1: rybář), Ferrini (2007, 98) a Cianci (2014, 41).

145 Viz Vogt (1999, 72–73, Taf. III.1–3;) a Dasen (1993, 166).

146 Takto postupovali nejen výtvarní umělci (Barton 1994, 96–97; Elsner 2007, 204 a 206–207; v zásadě i Kiilerich 1988, 53n.), ale i literáti a rétoři (viz s odkazy Fürst 1902, 385–396, 430–431 a 603, a Ferrini 2007, 98–99).

147 Například Perikleia umělci standardně zpodobovali idealizovaně v přílbě (Hekler 1912, Plate V; Vogt 1999, Taf. IV.2; Giuliani 1998, 636), nejspíše aby zakryli neobvyklý tvar jeho hlavy, který byl literáty zesměšňován (viz níže), zatímco literáti ho přpodobňovali ideálu velkodušného člověka (Plútarchos, *Pericl.* 5), který zformuloval Aristotelés, *Eth. Nic.* IV.6–7, 1123a34n. Srov. k tomu dále Vogt (1999, 62–64 a 69) a Cianci (2014, 40).

148 Srov. Misener (1924, 119–120), Evans (1935, 56 a 72–74; 1969, 74–79 a 95–96), Dover (1967, 23), André (1981, 23), Vogt (1999, 93–94), Hartstock (2008, 30) a zčásti též Fürst (1902, 390).

141 *Démoni a podsvětní božstva*: pseudo-Hésiodos, *Sc. Herc.* 264–270 (podsvětní Achlys); Empedoklés, *DK* 31 B 122 (podsvětní božstva); Pausaniás, *Descr. Graec.* VI.6.11 (démon-hérós Euthýmos). *Siléni, satyři, kentauři*: Hekler 1912, ix; Ferrini 2007, 98. *Héfaistos*: *Il.* I.599–600; *Od.* VIII.306–332; Hérodotos, *Hist.* III.37.2. *Gorgó*: srov. Krauskopf a Dahlinger (1988) a Steiner (2003, 172 a 176). Obecněji toto téma zpracovává Dasen (1993, 165–166).

142 Jako vzorová ztělesnění lvího typu byli zobrazováni zejména Achilleus, Héraklés a Alexandr Makedonský, viz k tomu s odkazy Evans (1969, 9), Kiilerich (1988, 53n.), Hartstock (2008, 48–49), Ferrini (2007, 106) a Cianci (2014, 92).

143 *SEG* XXXI.53.2 (asi 510–490 př. n. l.): Λεαγρος καλός. *CEG* 68.2 (asi 500 př. n. l.): καλὸς ὄν ἔθανε. *CEG* 441 (asi 480–450 př. n. l.): Ἀντίνοος καλός. *CEG* 450 (asi 500–475 př. n. l.): καλὸ Παντέλεος. Vogt 1999, 55 a 62.

144 *Od.* XIII.430–435 (vrásčitý, vetchý, špinavý a mžouravý stařec); Asios, frg. 1.1, West (chromý a poznačený starý parazit); Hérodotos, *Hist.* I.55 (slabonohý cizinec z Lýdie); Aristofanés, *Plut.* 265–257 (Plútos jako špinavý, shrbený, vrásčitý, bezzubý, krhavý, lysý a chlípný stařec); *Vita Aesopi*

ani podobizny (slavných) osobností, jež nevznikly na základě osobního vztahu nebo sympatie, ježto veřejný prostor připouštěl a od umělců vyžadoval hlavně artefakty pojaté pozitivně (tedy krásné a idealizované).¹⁴⁹

V průběhu klasické doby do portrétů začaly pronikat prvky naturalistické či realistické (ne nutně však i individuální),¹⁵⁰ zejména do znázornění mužských postav, zatímco portréty žen zůstávaly silně idealizované a typizované ještě hluboko v hellénismu.¹⁵¹ Podle některých pramenů vznikaly sochy „podobné“ svým předlohám už na konci archaické doby, avšak touto „podobností“ (ὁμοιότης; *similitudo*) nelze rozumět zcela věrné znázornění, nýbrž spíše přirozeně působící vzhled.¹⁵² Umění klasické doby mělo silný

sklon přehlížet individuální specifika a rozdílnosti, které rozpouštělo v obecné typy a paradigmaty,¹⁵³ takže v důsledku vytvářelo převážně rysy, tvary a modely krásné, optimální a hodnotově a významově kodifikované.¹⁵⁴ Umělci se sice tu a tam od normy (tj. ideálu krásy) více či méně odchylovali, protože jim to umožňovalo zajistit portrétu přirozenou věrohodnost a rozpoznatelnost, případně též zohlednit „legendu“ pojící se se zobrazovanou postavou,¹⁵⁵ ale riskovali tím, že veřejnost takovou odchylku vyhodnotí negativně jako anomálii, defekt a ošklibost a dílo odmítne.¹⁵⁶

uvádí, že prvními realistickými sochami byly „ikonické“ sochy olympijských vítězů, jež prý „byly vytvářeny podle jejich podoby“ (*statuas ... ex membris ipsorum similitudine expressa, quas iconicas vocant*). Tomuto tvrzení nicméně nenasvědčují ani předpisy regulující vystavování soch atletů (Lúkiános, *Pro imag.* 11; Steiner 2003, 270), ani dochované podobizny, v nichž jasně dominují prvky ideální, normativizované a typologické (Giuliani 1998, 637; Vogt 1999, 74–75; Steiner 2003, 17–19, 222–234, 259–265, viz zejména 18–19, 34–35, 226–229, 260 a 279–280; srov. též Pindaros, *Nem.* V.1–2; Xenofón, *Mem.* III.10.7–8).

149 Srov. Aristotelés, *Pol.* VIII.5, 1340a33–35. Viz k tomu Giuliani (1998, 637), Vogt (1999, 74) a Steiner (2003, 35).

150 Za nejstarší představitele tzv. realistického uměleckého portrétu platili v antice zejména Zeuxis z Hérakleie (Xenofón, *Oec.* X.1 a *Mem.* I.4.3; Platón, *Protag.* 318b–c; Plinius, *Nat. hist.* XXXV.61 aj.), Démétrios z Athén (Quintilianus, *Inst. orat.* XI.10.9; Lúkiános, *Philops.* 18), Apellés (Plinius, *Nat. hist.* XXXIV.88 aj.) a Lýsippos (Plinius, *Nat. hist.* XXXIV.64 aj.), ale o míře a způsobu jejich věrnosti předloze lze pochybovat (Aristotelés, *Poet.* I.5, 1450a28–29; Hekler 1912, x; Pollitt 1974, 433, pozn. 3; Ferrini 2007, 98; *contra*: Steiner 2003, 61). Srov. dále Vogt (1999, 52–73, 73–107 a 167–186), Kiilerich (1988, 51–52), Sassi (2001, 60) a Fürst (1902, 379, 384 a 437).

151 Srov. Hekler (1914, xii), Lissarrague (1994, 160–163), Ferrini (2007, 107–108 a 111) a Cianci (2014, 36). Viz např. Dionýsův popis jako zženštilého mladíka (Eurípídés, *Bacch.* 453–459), který byl vytvořen podle standardních parametrů určujících vzhled žen (Vogt 1999, 65).

152 Srov. Vogt (1999, 60–61) a Pollitt (1974, 201–204 a 430–434: se seznamem a rozbořením pramenů). Plinius, *Nat. hist.* XXXIV.16,

153 Tak Steiner (2003, 35 a 37) a Dasen (1993, 165).

154 Srov. Xenofón, *Mem.* III.10.2 (Sókratés k malíři Parrhasiovi): „Protože není snadné najít člověka, který by byl ve všech ohledech bez vady, pak máte-li zpodobit krásné tvary, vybíráte z mnoha lidí, co je na každém nejkrásnější, a tak docilujete, že se celé tělo jeví jako krásné. – Ano, tak to děláme.“ Viz k tomu Hekler (1912, viii), Vogt (1999, 89–90) nebo Steiner (2003, 33–34).

155 V této souvislosti bývají často jmenovány busty Themistoklea, Pindara a Homéra z rané klasické doby, viz k tomu Giuliani (1998, 634–637) a Vogt (1999, 74–76, Taf. VIII.1–2 a IX.1).

156 Tak Giuliani (1998, 632 a 636–637) a Vogt (1999, 76–77).

U literárně vytvořených portrétů se vyšší míra věrnosti konkrétní předloze vyskytuje tam, kde se autoři pokoušeli popisovanou osobu alespoň zčásti odlišit od druhých.¹⁵⁷ Tyto popisy, které se ve větší míře šířily opět až od druhé poloviny 5. stol. př. n. l.,¹⁵⁸ sice nebyly ideologizující ani idealizující, ale zpravidla zachycují buď jen některé vybrané rysy, které byly více či méně skutečně symptomatické, a proto i vybočující z normy¹⁵⁹ anebo rysy obecné a nepříliš specifické, například velikost a tvar postavy nebo stav a bujnost vlasového porostu.¹⁶⁰ I když jsou proto ošklivé

a anomální rysy někdy považovány za individuálnější než rysy krásné a ideální,¹⁶¹ nelze pouštět ze zřetele typologičnost a vzorovost zobrazování ošklivosti a anomaly (viz výše).

Detailnější a realisticky působící popisy lidí byly zprvu velmi vzácné,¹⁶² ale jejich počet stoupal. Dobrým příkladem jsou „obrazy“ lidí (εἰκόν, εἰκονισμός; *iconismus*), které v Egyptě vytvářeli úředníci, vojáci a podnikatelé kvůli identifikaci nebo dohledání určitých osob (nejčastěji otroků) a občas i zvířat. Tyto popisy, které jsou doloženy od 3. stol. př. n. l. až do 3. stol. n. l. a vyskytují se ve veřejných vyhláškách o hledaných lidech (ale ve stručnější verzi také v korespondenci, smlouvách

157 Srov. Steiner (2003, 32–44), Ferrini (2007, 96–97) a Cianci (2014, 91–93).

158 Jejich obdoba však existovala již dříve, viz např. *Od.* VI.276–277 a XIII.431 (Odysseus); *Il.* III.210 a 284 (Meneláos); Archilochos, frg. 114.1–2, West (velitel).

159 Hérodotos, *Hist.* IV.23: lidé v sousedství Skythů jsou „od narození holohlaví ... mají tupé nosy a veliké brady“. Xenofón, *Cyr.* VIII.4.20–21: jeden z Kýrových druhů byl malé postavy a měl skobovitý nos (γρυπός). Platón, *Euthyphr.* 2b11–12: „Melétos ... je z dému Pithu ... dlouhovlasý, s nepříliš zarostlou bradou a zahnutým nosem.“ Kratínos, frg. 111 a 240, Kock: Periklés byl „hlavatý“ (καραιός) a „hlavosběrný“ (κεφαληγερέτης), tj. měl hlavu připomínající cibuli (Kratínos, frg. 71.1–2, Kock: σχινοκέφαλος); Timotheos z Athén, *FHG* IV.523: filosof Zénón měl „na jednu stranu ohnutý krk“ (τὸν τράχηλον ἐπὶ θάτερα νενευκῶς ἦν); Antigonos z Karystu u Diogena Laërtia, *Vit.* V.67: Lykón měl „rozbité uši“ (ὠτοθλαδίας); Dúris ze Samu, *FHG* II.475, frg. 27: Démétrios z Faléru si „barvil vlasy na žluto“ (ξανθίζόμενος); Neanthés, *FHG* III.6, frg. 22: Empedokleovi „spadaly vlasy hluboko“ (κόμη τ' ἦν αὐτῷ βαθεῖα); Démostenés, *In Pant.* (Or. XXXVII) 53 (Pantainetos „chodí rychle, mluví nahlas a nosí hůl“).

160 Hérodotos, *Hist.* III.114 a VII.70 (Aithiopové mají velmi vysoké krásné postavy a jejich dva kmeny se odlišují rovnými a kudrnatými vlasy); Hérodotos, *Hist.* IV.180 („Machlyové

si nechávají růst vlasy na hlavě vzadu, kdežto Auseové vzpředu“); Sofoklés, *OT* 742 (Laios byl „tmavý a hlavu mu počaly barvit šediny“); Ión z Chiu, *FGrHist* 392 F 12 (Kimón „byl velký a měl na hlavě bujnou a hustou kštici“). Viz dále Ísokratés, *In Euag.* (Or. IX) 22 (Eaugorás); Xenofón, *Cyr.* IV.4.3 (Kýrovi jezdci); Xenarchos, frg. 4.8, Kock (nevěstky); Ferekratés, frg. 155.21, Kassel – Austin (Timotheos); Satyros, *FHG* III.160, frg. 1 (Alkibiadés); Dikaiarchos (?), *FHG* II.255, frg. 59.4 (thébské ženy). Viz k tomu dále Hekler (1912, vii), Misener (1924, 104–105), Dover (1967, 18 a 20) a Cianci (2014, 106–108).

161 Srov. Ferrini (2007, 99–100 a 111), Cianci (2014, 40) a Gombrich (1992, 13).

162 Antisthenés, frg. 30, Caizzi: Alkibiadés „byl silný, mužný, dobře vychovaný, odvážný a sličný po celý svůj život“. Aristofanés, *Thesm.* 190–192 (upr. překl. A. Krejčího): Eurípidés říká o sobě a krásném Agathónovi: „Mám šedivé již vlasy, nadto dlouhý vous, / však ty jsi sličný, bílý, hladce holený, / máš ženský hlas, jsi jemný, krásný na pohled.“ Srov. též Aristofanés, *Plut.* 265–267 (vysoce nelichotivá podobizna Plútóna jako ohavného starce) a *Nub.* 1012–1014 (silně karirovaný vzhled člověka, jenž se řídí radami Dobrého důvodu) nebo Kentaumachie na Parthenonu (Ferrini 2007, 97).

a úředních registrech),¹⁶³ byly zpravidla velmi strohé, věcné a nehodnotící, poněvadž jejich hlavním cílem bylo popsat dotýcnou osobu tak, aby opravdu mohla být identifikována. Z tohoto důvodu se v těchto „identikitech“ – kromě jména, bydliště, popisu oděvu, sociálního stavu a věku – nalézají jen takové tělesné prvky (οὐλή), které zadavateli připadaly určující. To na prvním místě zahrnovalo všechny anomálie,¹⁶⁴ jež postupem času v popisech zaujímaly stále důležitější místo.¹⁶⁵ Jeden z nejstarších textů zní takto:¹⁶⁶

[Uprchlý otrok] jménem Hermón, zvaný též Neilos, rodem Syr od Bamyké, přibližně 18 let starý, střední postavy, [má] chlapecký vzhled, dobře vyvinuté nohy, důlek na bradě, mateřské znaménko na levé straně nosu, jizvu nad levým koutkem úst [a] na pravém zápěstí je poznačen dvěma barbarskými písmeny.

163 *Korespondence a smlouvy*: srov. např. Hasebroek (1921, 2, 10, 14–15) a Fürst (1902, 597–601, 603–604, 608–613). *Úřední registry*: srov. např. Hasebroek (1921, 5–8, 11–12, 20, 24–26) a Caldara (1924, 33–43). Viz k tomu dále Hasebroek (1921, 1–2), Misener (1924, 98–103), Jax (1936, 153–154) a Evans (1969, 39–40).

164 Srov. Fürst (1902, 378–380, 402–405, 439–430, 597–602 a 605–614), Hasebroek (1921, 2 a 5) nebo Caldara (1924, 22–24).

165 Srov. Hasebroek (1921, 36–39), Misener (1924, 99) a Caldara (1924, 22–32).

166 UPZ I.121,3–9 z r. 145 př. n. l.: ὄνομα Ἑρμῶν ὃς καὶ Νείλος καλεῖται τὸ γένος Σύρος ἀπὸ Βαμβύκης ὡς ἐτῶν ιη μεγέθει μέσος ἀγένειος εὐκνημος κοιλογένειος φακὸς παρὰ ῥίνα ἐξ ἀριστερῶν οὐλὴ ὑπὲρ χαλινὸν ἐξ ἀριστερῶν ἐστιγμένος τὸν δεξιὸν καρπὸν γράμμασι βαρβαρικοῖς δυσίν. Druhá část textu, kterou necitují, obsahuje popis Hermónova oděvu.

Obličej tyto „obrazy“ zmiňují jen velmi málo, což platí i pro nejfrekventovanější výraz πρόσωπον. Mnohem častěji se objevuje odkaz na tvar obličeje, který mohl být „podlouhlý“ (μακροπρόσωπος), „kulatý“ (στρογγυλοπρόσωπος) nebo „široký“ (πλατυπρόσωπος),¹⁶⁷ což dává tušit vliv pseudo-aristotelských *Fysiognomonik*,¹⁶⁸ pro něž mluví i některé další terminologické shody a způsob traktování „příznačných rysů“.¹⁶⁹

Takový přístup k tváři a zevnějšku nebyl podle všeho specificky egyptský ani žánrově podmíněný. Jeho používání v Řecku dokládá Moschův ironický „identikit“ Eróta,¹⁷⁰ podobně ostatně

167 *Makroprosópos*: BGU I.177.23, III.993–1000, VI.1258 A 4 a 7; *PGrenf* I.33–34 a II.15.1, II.20; *PKoeln* I.50–51; *PLond* III.808, 881, 1007, 1204; *POxy* I.73 a 99, II.254, IV.722 atd. *Strongyloprosópos*: BGU III.993, VIII.1734; *PGrenf* I.25 a 33, II.23a; *PKoeln* IV.187; *PLond* III.1204 a VII.1950; *POxy* II.256. *Platyprosópos*: BGU VI.1258; *PLond* II.219B a 2191; *POxy* XLII.3054 aj. Viz k tomu podrobněji Fürst (1902, 378–379), Hasebroek (1921, 30), Caldara (1924, 19, 64–65, 115, 118 a 128–129: s dalšími výskyty) a zčásti i Jax (1936, 158, pozn. 6).

168 Srov. *Physiogn.* 807b33 (στρογγυλοπρόσωπος), 808a30 (μικροπρόσωπος) a 811b9 (τὰ πρόσωπα μεγάλα). Srov. též Adamantios, *Physiogn.* II.27 (στρογγύλαι παρειαί).

169 Viz např. BGU VI.1045.9: προσώπω μέσω a *Physiogn.* 811b10–11: ἐπεὶ δὲ οὐτε μικρὸν οὐτε μέγα δεῖ εἶναι, ἢ μέση ἕξις εἴη ἂν τούτων ἐπιεικῆς.

170 Moschos, *Er.* 7–9 a 12–13: Erós, na nějž jeho matka vypsala odměnu jako na uprchlého otroka, „nemá bělostnou pleť, spíš ohni podobnou; oči / pronikavé a žhavé, špatné myšlenky, mluvu / svůdnou, byť neříká nikdy, co myslí; hlasem je sladký / ... / Na hlavě krásnou má kšticí, avšak čelo je drzé. / Ručky jsou drobné.“ Egyptský původ tohoto zvyku předpokládá Fürst (1902, 390n.), ale scházející předřecká evidence

postupovali již hippokratovští lékaři. Ti sledovali zejména to, zda tvář vyhlíží zdravě, nebo se nějak odchyluje od normy,¹⁷¹ což považovali pro stanovení diagnózy za podstatnější. Klíčová byla v tomto ohledu zejména barva lící, třebaže svou roli hrály také oči, tvar nosu, kůže na čele a stav rtů.¹⁷² Lékaři však užívali i popisy vzhledu fysiognomické povahy, ať už byli v tomto ohledu průkopníky, nebo spíše receptory a sekundárními uživateli.¹⁷³

5. TVÁŘ A DIVADLO SVĚTA

Dalším významem slova πρόσωπον, doloženým přibližně od poloviny 4. stol. př. n. l., je divadelní maska¹⁷⁴ (nazývala se i προσωπεῖον).¹⁷⁵ Různé zvířecí,

božské i groteskní lidské masky byly v různých řeckých rituálech užívány již dříve,¹⁷⁶ ale není známo, jak se jim říkalo.¹⁷⁷ Divadelní maska, spojovaná s počátky řeckého divadla,¹⁷⁸ zpravidla nezakrývala pouze tvář herce, nýbrž celou hlavu včetně vlasů (odtud i metonymické zaměňování masky a hlavy),¹⁷⁹ ale její obličejová část byla nejdůležitější.¹⁸⁰ I když měly divadelní masky různé funkce, antické naučné zdroje je pojímaly jako znázornění základních lidských typů (divadelních postav), které charakterizovaly a reprezentovaly typologicky obdobné postavy v různých hrách.¹⁸¹ Jistě, ne ve všech divadelních

mluví spíše pro řecký vliv (Misener 1924, 99–103).

- 171 Pseudo-Hippokratés, *Progn.* 2: „V nemocech prudce probíhajících je třeba pozorovat toto: nejprve obličej nemocného (τὸ πρόσωπον τοῦ νοσέοντος), podobá-li se vzezření lidí zdravých, a zejména zachová-li vlastní podobu (εἰ αὐτὸ ἑωυτέω).“
- 172 Barva: pseudo-Hippokratés, *De diaet. acut.* 4, *Epid.* II.3.1, IV.1.35, *Progn.* 2 aj. *Ostatní části hlavy:* *Progn.* 2 aj.
- 173 Pseudo-Hippokratés, *Epid.* II.5.1 a II.6.1. K „fysiognomickým“ pasážím v hippokratovském korpusu viz Foerster (1893, II, 241–249), Misener (1923, 2, pozn. 1; 1924, 104), Joly (1962, 11–12), Vogt (1999, 110–114), Boys-Stones (2007, 94–96) a Vítek (2013, 86–87).
- 174 Aristotelés, *Poet.* I.5, 1449a34–37 a 1449b4; pseudo-Aristotelés, *Probl.* XXXI.7, 958a17–18; Aristomenés, frg. 5, Kock; Démostenés, *De fals. leg.* (Or. XIX) 287. Srov. s dalšími odkazy LSJ, s. v. πρόσωπον III.
- 175 Theofrastos, *Char.* VI.3; *Schol. in Demosth.* XIX.504a; Pollux, *On.* II.47; Epiktétos, *Diss.* I.29.41 a 43, II.1.5 aj. Viz k tomu Schlossmann (1906, 36, pozn. 2), Hirzel (1914, 40), Bieber (1930, 2072–2115), Ferrini (2007, 111–112) a Hughes (2012, 166).

- 176 Viz k tomu více Bieber (1930, 2070–2072), Nilsson (1967, I, 162, 208, 477–478, 489 a 571–572) či Burkert (1985, 103–104). K rituálnímu užití masek v klasické době srov. Hughes (2012, 169) a Wyles (2020, 135–138 a 144), obecněji k maskám v rituálech viz Patton (2006, 361–364).
- 177 Kratínos, frg. 205, Kock, uvádí termín βρῖκελος, zatímco Aristofanés, frg. 31 a 131.2, Kock, μορμολυκεῖον, ale o stáří i rozšířenéosti těchto termínů lze pochybovat. Srov. k tomu Wyles (2020, 137 a 143).
- 178 Za jejího vynálezce byl považován Thespis (Suda, s. v. Θεσπίς, Ἰκαρίου), barevné masky prý pak zavedl Aischylos (Horatius, *Epist.* II.3 = *Ars poet.* 276–278 aj.). Ale Aristotelés, *Poet.* 5, 1449b4–5, uvádí, že o původu masek se nic neví. S dalšími odkazy viz Hughes (2012, 172, pozn. 22).
- 179 Viz k tomu např. Wyles (2020, 139 a 141–142). Srov. např. Eurípides, *Bacch.* 1277.
- 180 Skutečné divadelní masky se nedochovaly, ale jsou známy jejich početné, převážně keramické reprodukcce a imitace (nejstarší pocházejí ze 4. stol. př. n. l.), viz k tomu Krien (1955), Pickard-Cambridge (1968, 190–196), Bernabò Brea (1981), Webster, Green a Seeberg (1995, I, 1–51), Frontisi-Ducroux (1995), Hughes (2012, 172–177) a Wyles (2020, 121–147).
- 181 Aischylos, frg. 325, Mette; Sofoklés, frg. 723, Radt; Eurípides, frg. 472g, Henderson.

žánrech byly masky využívány (např. v mímu tomu tak nebylo), ale tam, kde se tak dělo, neměly ve všech dobách a u všech autorů stejnou podobu ani funkci.

Zejména mezi roky 500 až 300 př. n. l. se podoba masek významně proměnila.¹⁸² Na základě realisticky působícího vzhledu nejstarších masek, podobnosti masek a herců a údajné podobnosti masek osobnostem veřejného života se občas předpokládá,¹⁸³ že vývoj směřoval od realistických a individualizovaných znázornění k typologickým (přinejmenším v komedii).¹⁸⁴ Avšak mnohem pravděpodobnější je, že

Srov. k tomu Hirzel (1914, 42), Bieber (1930, 2070), Brown (1987, 187–190), Vogt (1999, 101) a Vítek (2013, 93).

182 Viz k tomu např. Hughes (2012, 175–177).

183 *Realistické masky*: srov. Vogt (1999, 66–68, Taf. V.1–2). *Podobnost masek skutečným osobám*: Aristofanés, *Eq.* 230–233; *Schol. in Aristoph. Eq.* 230; Pollux, *On.* IV.143; Ailianos, *Var. hist.* II.13; Platónios, *Περὶ διαφορᾶς κωμηδιῶν* 63–65, Kaibel (Misener 1924, 105; Dover 1967, 17 a 27–28; Vogt 1999, 68–69; Cianci 2014, 93). Avšak jak nejnověji soudí Wyles (2020, 121–147), podobnost masek hercům měla dokumentovat hlavně imaginativní a přetvářecí sílu divadelního umění, nikoli reálnou identitu masky a jejího nositele, viz např. attická peliké z r. 430 př. n. l., kde se maska Agaué podobá tváři herce natolik, že je vypočtena jako herečka (Wyles 2020, 121–147, Fig. 21); fragment vázové malby z let 440–420 př. n. l., na němž satyr se vztyčeným údem podává satyrskou masku herci, jenž se jí už nemálo podobá (Wyles 2020, 129–131, Fig. 23); nebo tzv. Pronomův kratér z doby okolo r. 400 př. n. l., který rovněž zachycuje podobnost herce a masky (Wyles 2020, 131–132 a 146–147, pozn. 146–147). Opatrnější je v tomto ohledu Hughes (2012, 170–171), ačkoli i on připouští (vcitovací) interakci maska-herce.

184 Jak soudí např. Krien (1955, 85 a 98–117) nebo Pickard-Cambridge (1968, 191–193).

masky i v první polovině doby klasické zobrazovaly postavy neindividualizované a ztělesňující na jedné straně určitý ideál a typ, na straně druhé symbolickým způsobem rovněž obec jakožto kolektiv občanů, kteří se na divadelní produkci podíleli jak přímo, tak i zástupně (tj. jako diváci, příslušníci určité kultury a sbor).¹⁸⁵

Počet masek i charakterových typů se asi postupně zvyšoval, ale nikoli v přímé úměře. Divadelní charaktery korespondovaly – byť jen dosti volně – s charakterovými typy Aristotela, Theofrasta a dalších peripatetiků,¹⁸⁶ jejichž počet podle všeho nikdy příliš nepřesáhl třicítku. Pollukův katalog komických a tragických masek sice zmiňuje 44 masek komických, 28 tragických a 4 satyrské,¹⁸⁷ ale mnohé z nich neznázorňovaly charakterové typy,¹⁸⁸ nýbrž pouze jejich projevy, případně různé emocionální stavy téže postavy. Při dějových zvratech herci masky občas měnili (nebo změnou

185 K neindividualizovanosti a typologičnosti masek srov. Schlossmann (1906, 37–38), Misener (1924, 105), Bieber (1930, 2073–2074, 2076, 2089 a 2094), Nédoncelle (1948, 279), Brown (1986, 184), Vogt (1999, 66 a 101) a Hughes (2012, 166–167 a 177). K masce jako symbolu kolektivity viz zejména Wyles (2020, 3–5 a 124–125) a Hughes (2012, 171–172).

186 Srov. Nédoncelle (1948, 281), Ussher (1977, 75–78), Vogt (1999, 106) a Cianci (2014, 90–91).

187 Pollux, *On.* IV.133–153. Původ tohoto katalogu je nejasný a snad i složený z různých zdrojů, ale jeho jádro nejspíše sahá až k počátkům hellénismu a nové komedii (Bieber 1930, 2076; Krien 1955, 84–85; Pickard-Cambridge 1968, 193; Vogt 1999, 102; Hughes 2012, 175–176).

188 Jakkoli jsou explicitní odkazy na charakter výjimečné, srov. Vogt (1999, 103).

postoje využívali rozdíl mezi čelním pohledem a profilem masky),¹⁸⁹ jindy s týmiž maskami hráli různé role, protože jen některé z nich byly specifitější a spjatější s konkrétními představami (např. s určitými héróy a héroinami, božstvy a personifikacemi).¹⁹⁰ Ačkoli komické masky napodobující či karikující známé osobnosti obsahovaly možná i realističtější prvky, aby diváci dokázali rozpoznat, o koho se jedná, v popisech a obrazech masek i v dochovaných nápodobách jasně převládají prvky obecně charakterologické a neosobní,¹⁹¹ které zahrnovaly jak rysy optimalizující a krásné (např. mládí, krásu a bělostnou pokožku „dobrých“ dívek a ušlechtilých mladíků),¹⁹² tak „dehonestující“ a ošklivé (např. velké břichy a pohlavní údy satyrů, zrzavé vlasy otroků nebo holohlavost starců).¹⁹³

Samotným obličejem se Pollukův seznam zabývá jen okrajově. U masek je rozlišován hlavně tvar tváře, a sice „kulatý“ (ὀγκώδης), „hubený“, „vyzábělý“ či „podlouhlý“ (ἰσχνός; ἐπιμήκης ὦν τὰς παρειάς) a „široký“ (πλατυπρόσωπος). Občas autor připomíná i texturu pokožky, tj. obličej „masitý“ či „buclatý“ (σφριγανός ... ταῖς σαρκί) a „vrásčitý“ (ῥυσόν ἐστι τὰς σάρκας). Možná se v této tvarové typologii zčásti uplatňuje starší divadelní názvosloví,¹⁹⁴ ale zejména tu lze tušit vliv pseudo-Aristotelových *Fysiognómonik*,¹⁹⁵ a to v míře podstatně vyšší než v případě egyptských „identikitů“ (část 4).¹⁹⁶

Jako u Homéra občas zastupovala celého člověka hlava (část 1 a 2), plnily tuto úlohu také tvář a maska, protože se v nich koncentrovaly rysy

189 Quintilianus, *Inst. orat.* XI.3.74. Srov. k tomu Bieber (1930, 2076), Nédoncelle (1948, 280, pozn. 2) a Hughes (2012, 167 a 169).

190 Pollux, *On.* IV.141–142. Viz k tomu více Bieber (1930, 2082), Nédoncelle (1948, 280) a Pickard-Cambridge (1968, 195).

191 Jak soudí např. Bieber (1930, 2074, 2077–2082, 2089, 2094–2104), Krien (1955, 85–117), Vogt (1999, 66), Nédoncelle (1948, 281: ve výčtech masek i charakterů „l'individualité unique reste une exception“) a Hughes (2012, 170: s pochybnostmi o míře podobnosti masek s tvářemi známých osobností).

192 *Krásný mladík*: Pollux, *On.* IV.136 (ὁ ἀπαλός) a 147 (ὁ οὖλος νεανίσκος). *Ničemný a ošklivý mladík*: Pollux, *On.* IV.136 (ὁ πιναρός). *Krásná mladá dívka*: Pollux, *On.* IV.141 (ἡ κόρη νεαρόν) a 152 (ἡ οὖλη).

193 *Velké břichy a údy*: srov. Dasen (1993, Plate 56, 74–75), Giuliani (1998, 629 a 631–632) a Vogt (1999, 70–71). *Zrzavost*: Pollux, *On.* IV.137 a 149–150 (πυρρός). *Lysost*: Pollux, *On.* IV.144–145. Srov. k tomu obecněji Hughes (2012, 170).

194 Srov. Pollux, *On.* IV.136: ὀγκώδης a Hermippos, frg. 4.1, Kock: ἐκεῖνός ἐστι στρογγύλος τὴν ὄψιν.

195 *Kulatý*: Pollux, *On.* IV.136: ὀγκώδης (srov. *Physiogn.* 807b33: στρογγυλοπρόσωπος). *Hubený aj.*: Pollux, *On.* IV.136 a 143: ἰσχνός a 134: ἐπιμήκης ὦν τὰς παρειάς (srov. *Physiogn.* 811b6: τὰ πρόσωπα ἰσχνά; 809b39: πρόσωπον μικρόν; 808a30: μικροπρόσωπος; Adamantios, *Physiogn.* II.2: πρόσωπον στενώτερον a II.51: πρόσωπον ... ἰσχνόν). *Široký*: Pollux, *On.* IV.144: πλατυπρόσωπος (srov. *Physiogn.* 811b9: τὰ πρόσωπα μεγάλα). *Masitý*: Pollux, *On.* IV.137: σφριγανός ... ταῖς σαρκί (srov. *Physiogn.* 811b5: τὸ πρόσωπον σαρκῶδες; Adamantios, *Physiogn.* II.28: πρόσωπον ... σαρκῶδες). *Vrásčitý*: Pollux, *On.* IV.139: ῥυσόν ἐστι τὰς σάρκας (srov. *Physiogn.* 808a8 a 18: τὸ πρόσωπον ῥυτιδῶδες). K vlivu fysiognómoniky na podobu masek viz Krien (1955, 87–90 a 98–99), Evans (1969, 37–38), Böhme (1995, 123–124), Ferrini (2007, 111–112 a 154, pozn. 204) a Cianci (2014, 93).

196 Další analogie rysů Pollukových masek s fysiognómonikou uvádí Vogt (1999, 103–105).

celého lidského zevnějšku nebo typu.¹⁹⁷ V masce a divadelním zakotvení „tváře“ bývá právem spatřováno východisko pro nové významy „charakter“,¹⁹⁸ „role, úloha“,¹⁹⁹ „osoba“,²⁰⁰ a gramatická osoba,²⁰¹ které sémantické pole slova πρόσωπον obohatily během hellénismu a později. Tyto významy, v nichž bývají spatřovány náběhy ke smyslu „osobnost, individualita“,²⁰² zde již sledovány nebudou, ježto podrobnější průzkum pozdějších pramenů stojí mimo záběr tohoto článku.²⁰³

— ZÁVĚR

Jednotlivé výrazy pro tvář se smyslem takřka nelišily, i když se vyskytovaly

v různé frekvenci, v ne zcela totožných kontextech a s různou měrou přesahu do významového pole jiných slov, zejména očí, hlavy a celého vzhledu (*ops, opsis*). Další zvláštní významy získal termín *prosōpon* (maska, osoba, přednost aj.).

V nejstarší epice tvář zčásti přejímala privilegovaný status hlavy a sloužila jako znak příslušnosti k lidskému druhu. Její neporušenost zakládala zdraví a důstojnost člověka, naopak její porušení či zohavení zpochybňovalo a umenšovalo jeho hodnotu za života i po smrti. Újma, kterou někdo tváří fyzicky nebo verbálně způsobil, s sebou nesla hanbu pro jejího nositele i jeho blízké, zatímco vnitřně akceptovaná újma ji činila dějištěm studu. Tvář člověka přibližovala k bohům, kteří ji měli také, a současně ho odlišovala od zvířat, která ji postrádala.

Nejstarší atributy tváře se pojily s krásou a ošklivostí, a to na úrovni estetické i morální. Krásnou tvář disponoval člověk celkově krásného vzhledu, který byl zároveň charakterově zdatný (*kalokagathos*). Od tváře společnost očekávala už od nejstarší doby patřičné výrazy v závislosti na situaci a roli (postavení) člověka. Velmi silně se tento normativní aspekt manifestoval ve fyziognómice, která si tváře příliš necenila a na rozdíl od jiných částí hlavy (zejména očí) jí věnovala jen malou pozornost. Hlavními důvody asi bylo, že tvář svou výrazovou nestabilitou a měnitelností nezachycovala trvalé příznačné rysy, umožňovala přetvářku a sloužila jako neurčitý podklad pro ústa, nos, oči, obočí, čelo a další části hlavy, které se zdály být uchopitelnější a nesly své vlastní významy. Navíc fyziognómové

197 Srov. Aristotelés, *Poet.* I.5, 1461a13: „Krétané totiž říkají hezkému vzhledu (εὐειδές) krásná tvář (τὸ εὐπρόσωπον).“ Schlossmann (1906, 38–39) v této skutečnosti spatřuje hlavní důvod významového posunu od obličeje jako dílčí části těla k celé osobě.

198 Viz např. Telés, *Περὶ περιστάσεων* 1, s. 52, 3, Hense: „Štěstěna jako jakási tvůrkyně utváří všechny charaktery“ (παντοδαπὰ ποιεῖ πρόσωπα). Hirzel 1914, 41; *LSJ*, s. v. πρόσωπον III.2: „dramatic part, character“.

199 Viz např. Epiktétos, *Ench.* 17 a 37, *Diss.* I.2.1, I.2.8, 18, 30, I.29.45 a 57, II.10.7 a 8, III.22.69, IV.2.10 a IV.3.3. Viz k tomu více Schlossmann (1906, 37–38).

200 *LSJ*, s. v. πρόσωπον IV.1: „person“; IV.2. „legal personality“. Viz Polybios, *Hist.* XII.26.9, XII.27.10, XXVII.7.4.

201 Srov. např. Dionysios Thrax, *Ars grammatica* I.51,4 a I.64,1, Uhlig; Diomedes, *Ars grammatica*, 490, 27, Keil (*persona* je tu zjevně překladem slova πρόσωπον). *LSJ*, s. v. πρόσωπον IV.3. Srov. Schlossmann (1906, 37).

202 K tomuto názoru se kloní např. Nédoncelle (1948, 281), kritičtí jsou naopak Schlossmann (1906, 41–42), Hirzel (1914, 44–45) a Cazeneuve (1968, 173).

203 Srov. k tomu např. Schlossmann (1906, 22–44 a 62–118), Hirzel (1914, 47–54) a Nédoncelle (1948, 284–299).

jednotlivce nechápali jako mozaiku významově svébytných částí, nýbrž se ho snažili určit komplexně, k čemuž jim byly charakterové typy vítanou pomůckou.

O přesné či zcela věrné zachycení tváře se zprvu nepokoušeli ani umělci. Postupně se sice vynořovaly podobizny více sledující podobnost s předlohou, ale jednak jejich věrnost předloze zpravidla nelze ověřit, jednak ani realisticky působící artefakty nepostrádaly prvky ideální a typologické, jakkoli se poměr a podoba realističnosti (věrnosti individuální nebo typové předloze) a ideality v jednotlivých případech a dobách lišily.²⁰⁴ Podobnost zobrazované podoby s modelem, již zdůrazňovaly u některých soch a maleb zejména pozdní prameny, není možné verifikovat, ale podle všeho se nejednalo o přesné kopie.

Umělci využívali k znázornění a charakterizaci člověka celou škálu prostředků, mezi nimiž tvář hrála roli spíše podružnou. Jejich cílem bylo postihnout celek a základní určení člověka, nikoli co nejvěrněji vypočítat jednu vybranou část jeho zevnějšku. Antické umění mělo sklon přehlížet individuální specifiky a rozdíly a soustřeďovat se na rysy, tvary a modely obecnější a hodnotově a významově kodifikované. Bylo důležitější prezentovat zobrazované postavy tak, aby je bylo možné určit a zařadit typově či druhově,²⁰⁵ nikoli individualizovat

je jako neopakovatelné jednotlivce. Možná zobrazující i zobrazovaní shodně věřili, že na zcela přesném, tj. nadmíru věrném a individualizovaném zachycení podoby a povahy může portrét jen tratit, protože každá odchylka od normy ho mohla posunout do ošklivosti a vynést mu negativní punc a odmítnutí.²⁰⁶

Své prostředky měli i literáti. Pokud opravdu chtěli vybranou postavu blíže specifikovat, a umožnit tak její rozpoznání, často zmiňovali nenormativní (anomální) rysy jejího zevnějšku, ale samotnou tvář spíše jen výjimečně (na rozdíl od jejích částí). Literární popisy tváří nebyly individualizující, nýbrž typologické, hodnotové a silně podřízené společenským normám. Buď tvář vyhovovala pozitivnímu ideálu a jeho kodifikovaným formám (typům), a pak byla jednoduše krásná a přitažlivá; anebo nevyhovovala, a pak byla považována za ošklivou a odpuzující a řazena mezi typy negativní.²⁰⁷ Tato jednoduchá „charakteristika“ se netýkala pouze tváře, nýbrž zahrnovala celý zevněšek člověka a jeho chování, které byly často popisovány podobně typologicky jako jeho tvář.

Zájem o určení typu bezprostředně odrážel snahu o nalezení známé matrice, jíž by zkoumaný či portrétovaný jedinec nejlépe odpovídal. Tyto matrice v nemalé míře stanovovaly status, postavení a místo jedince ve společnosti, protože pracovaly s předem daným spektrem

204 Viz k tomu Vogt (1999, 88, pozn. 117) a Ferrini (2007, 106: hranice mezi nimi nebyly nikdy jasné).

205 Jak soudí Gombrich (1992, 11 a 15–16), převádění zobrazovaných tváří na typy lze nalézt takřka v každé epoše a kultuře.

206 Srov. Simónidés, frg. 542.39–40, Page: „Krásné je všechno, s čím / není smíšeno ošklivé.“

207 Viz např. Cazeneuve (1968, 172–173 a 182–183).

východisek, cílů a způsobů chování, jež byly určitým společenským rolím obecně přisuzovány.²⁰⁸ Tímto principem se řídilo nejstarší antické divadlo, v němž nehráli prim herci, kteří co nejvýstižněji ztvárňovali neopakovatelné individuality, nýbrž opakovaně používané masky, které ztělesňovaly lidské typy, o nichž všichni více či méně předem věděli, jaké jsou, co asi budou chtít a jak se budou chovat. Jako fysiognómové a charakterologové popsali něco mezi dvacítkou až třicítkou lidských charakterologických a vzhledových typů, tak divadelníci vytvořili podobně omezený počet typologicky pojatých masek, s nimiž si dobře vystačili i ve velmi odlišných představeních.

Pomíjení individuálních rysů tváře a dohledávání typu, jemuž se jednotlivec nejvíce podobal, bylo součástí obecné preference kolektivních a neosobních vzorů a ideálů. Těm se Řekové snažili co nejvíce přibližovat už od dětství, a to někdy i za cenu závažných deformací těla i povahy. Byly to právě tyto ideály, jež fysiognómové stejně jako literáti a výtvarní umělci artikulovali. Tím, že své postavy vřazovali do širokého komplexu hodnotových pravidel, poskytovali svým soudům i portrétům odůvodněnost a legitimitu. V tomto ohledu byli fysiognómové mnohem systematičtější a často i působivější než kolektivní normativy, jimiž se inspirovali, ježto spojovali do vzájemně provázaných hodnotových řad jak různé dílčí a původně izolované

stojící obecné postoje a prekoncepce, tak různé druhy ideálů (např. ideál středu s ideály krásy, odvahy a mužnosti). Tyto ideály či normy se od sebe více či méně odlišovaly, ale jak ukazuje dvojice odlišných ideálů mudrce, které byly uplatňovány na podobu Sókrata, vesměs jen výjimečně se dostávaly do konfliktního vztahu.²⁰⁹ Mnohem běžnější byla vcelku bezproblémová koexistence, jejímž příkladem může být paralelní výskyt ošklivých a odpudivých starců z okraje společnosti s krásnými seniory z řad vysoce postavených lidí a bohů.²¹⁰

Avšak „čistý“ ideál stíral navzdory svému nároku na všeobecné uznání většinu rozdílů mezi portrétovanými,²¹¹ a proto mohl být vyhrazen jen pro ty nejvýznamnější z nich. Ti níže postavení se museli spokojit s nějakou jeho „měkčí“ a „zředěnější“ variantou, již představoval typ. Obecně zpodobování člověka téměř vždy přihlíželo k nějakému estetickému, morálnímu nebo hodnotovému ideálu a jeho rysům, jimiž byly v pozitivním případě krása, mládí, souměrnost, zdraví, síla apod., zatímco v negativním ošklivost, stáří, nesouměrnost, nemoc, slabost apod.²¹²

208 Protože tyto role do značné míry určovaly lidskou identitu, nazývá Cazeneuve (1968, 173) tváře spíše maskami, jež si člověk nasazoval a jež odpovídaly určitým situacím.

209 K různým typům polarizovaných ideálů ve výtvarném umění a jejich koexistenci srov. např. Giuliani (1998, 632–633). Naproti tomu Cartledge (1993, 13–15) soudí, že tyto polarity byly antagonistické, protože hodnotově asymetrické a vyhrcoené na škále pozitivní–negativní.

210 *Lidé*: srov. Hekler (1912, x–xi, Plate 13a a 14) či Vogt (1999, 76, Taf. IX.1). *Božstva*: viz např. Litai, bohyně prosby, chromé a se stařecky svraštělou kůží, ale přesto dobré (Il. IX.502–514).

211 Srov. k tomu Giuliani (1998, 634).

212 Viz např. Vernant (2006, 361–362).

Co se týče vztahu mezi ideálem a typem, lze ho zde vymezit jen velmi skicovitě a provizorně. Ve zkoumaných pramenech autoři mezi obojím někdy nerozlišují (zejména v případech silně pozitivních a silně negativních typů), jindy se zdá, že typy pojímali jako standardizované formy, subvarianty či dílčí ztělesnění výše postaveného ideálu. Ten se v nich sice odráží, ale nikoli stejnou měrou. Čím více se v typu prosazoval ideál, tím byl hodnocen výše (pokud byl pozitivní), anebo níže (pokud byl negativní);²¹³ naopak slabší přítomnost ideálu či jeho smíšenost s nějakým jiným ideálem nebo typem hodnotu a význam typu podle všeho snižovala. Například hierarchicky strukturovaný seznam charakterových typů v pseudo-aristotelských *Fysiognomikách* ukazuje, že

čím dále se typ od ideálu nacházel, tím menší zasluhoval pozornost. Avšak validitu tohoto postřehu by bylo třeba ještě ověřit v širším kontextu, například ve filosofii, která se v tomto ohledu zdá nabízet slibný materiál (viz zejména sókratovsko-platónskou myšlenkovou tradici).

Na úplný závěr ještě jedna poznámka. Ač otázka, zda antičtí Řekové v nějakém smyslu měli a reflektovali vlastní jedinečnost, anebo nikoli, nebyla do debaty zahrnuta, výše uvedená zjištění dovolují formulovat hypotézu, že tvář v pramenech sledované doby k vyjadřování něčí osobitosti a individuality nesloužila. Zda se tak stalo někdy v pozdější antice, kdy se zájem o tvář nesporně zvyšoval,²¹⁴ anebo až v následujících epochách,²¹⁵ leží již mimo obzor tohoto příspěvku.

213 Jako příklad bývá uváděn rozsáhlý Aristotelův popis (ideálu) velkodušného člověka (*Eth. Nic.* IV.7–9, 1123a34–1125a16), v němž dominují pozitivní vlastnosti (na rozdíl od protikladně pojatého člověka malodušného). Srov. k tomu Evans (1969, 22) či Vogt (1999, 62–64).

214 Srov. její význam v římském divadle (Evans 1969, 36–37), dobové charakterologii (Cicero, *Leg.* I.9.26 a *Pis.* 1; Plútarchos, *Alex.* I.3; Achilleus Tatius VI.6.2) a řečnictví (Cicero, *Orat.* III.216 a 221–222 a *Rhet. ad Herenn.* III.26; Quintilianus, *Inst. orat.* XI.3.72). Viz k tomu více Evans (1969, 36–37 a 40–43).

215 Tak Nédoncelle (1948, 282–284) věří, že πρόσωπον zastupovalo lidskou individualitu už v pramenech 1. stol. n. l., zatímco Schlossmann (1906, 42–47) soudí, že tento význam se ojediněle vyskytoval už v 1. stol. n. l., ale jeho převládnutí lze prý dokumentovat až od 6. stol. n. l. v důsledku silného vlivu latinského slova *persona*.

ZKRATKY

Adamantios
Physiogn. – *Physiognomonica*

Achilleos Tatios
Leuc. et Clit. – *Leucippe et Clitophon*

Ailianos
Var. hist. – *Varia historia*

Aischinés
De fals. leg. – *De falsa legatione*
In Ctesiph. – *In Ctesiphontem*
In Timarch. – *In Timarchum*

Aischylos
Ag. – *Agamemnon*
Eum. – *Eumenides*
Suppl. – *Supplices*
Theb. – *Septem contra Thebas*
Anth. Pal. – *Anthologia Palatina*

Apollónios Rhodský
Arg. – *Argonautica*

Aristofanés
Ach. – *Acharnenses*
Av. – *Aves*
Eccl. – *Ecclesiazusae*
Eq. – *Equites*
Lys. – *Lysistrate*
Nub. – *Nubes*
Plut. – *Pluto*
Ran. – *Ranae*
Thesm. – *Thesmophoriazusae*

Aristotelés
De gen. anim. – *De generatione animalium*
De part. anim. – *De partibus animalium*
Eth. Nic. – *Ethica Nicomachea*
Hist. anim. – *Historia animalium*

Poet. – *Poetica*
Pol. – *Politica*
Rhet. – *Rhetorica*

Artemidóros
On. – *Oneirocritica*

Anon. Lat. = *Anonyme Latin, Traité de physiognomonie*, vyd. A. André, Paris 1981.

Bakchylidés
Dith. – *Dithyrambi*

BGU – *Berliner griechische Urkunden*, I–XV, Berlin a Milano 1895–1983.

Cassianus
Collat. – *Collationes*

CEG – *Carmina Epigraphica Graeca*, I–II, vyd. P. A. Hansen, Berolini a Novi Eboraci, 1979 a 1983.

Cicero
Orat. – *De oratore*
Leg. – *De legibus*
Pis. – *In Pisonem*
Rhet. ad Herenn. – *Rhetorica ad Herennium*
Tusc. disp. – *Tusculanae disputationes*

Com. adespot. – *Comica adespota*

Démostenés
Contr. Phorm. – *Contra Phormionem*
De fals. leg. – *De falsa legatione*
Erot. – *Eroticus*
In Aristog. – *In Aristogitonem*
In Dionys. – *In Dionysodorum*
In Pant. – *In Pantaenetum*

Diogenés Laértios
Vit. – *Vitae philosophorum*

- DK – Die Fragmente der Vorsokratiker, I–III, vyd. H. Diels a W. Kranz, 19. vyd., Zürich 1992–1993.*
- Epiktétos*
Diss. – Dissertationes
Ench. – Enchiridion
- Eurípidés*
Alc. – Alcestis
Bacch. – Bacchae
Cycl. – Cyclops
El. – Electra
Hec. – Hecube
Herc. – Hercules
Hipp. – Hippolytus
Med. – Medea
IA – Iphigenia Aulica
IT – Iphigenia Taurica
Or. – Orestes
Phoen. – Phoenissae
Suppl. – Supplices
Troad. – Troades
- Etym. magn. – Etymologicum magnum*
- Eustathios*
in Il. – Commentarius in Homeri Iliadem
in Od. – Commentarius in Homeri Odysseam
- FGrHist – Die Fragmente der griechischen Historiker, I–III, vyd. F. Jacoby, Berlin – Leiden 1923.*
- FHG – Fragmenta Historicorum Graecorum, I–V, vyd. C. Müller a Th. Müller, Paris 1841–1871.*
- Hérodotos*
Hist. – Historiae
- Hésiodos*
Op. – Opera
Theog. – Theogonia
- Homér*
Il. – Ilias
Od. – Odyssea
- Hom. hymn. – Hymni Homerici*
Ven. – in Venerem
Sol. – in Solem
- Horatius*
Epist. = Ars. poet. – Epistulae = Ars poetica
- Ísokratés*
Euag. – Euagoras
- LfgrE – Lexicon des frühgriechischen Epos, I–V, vyd. B. Snell et al., Göttingen 1955–2010.*
- LIMC – Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, I–X, Zürich – München 1981.*
- LSJ – A Greek-English Lexicon with Supplement, vyd. H. G. Liddell, R. Scott a S. Jones, 9. vyd., Oxford 1996.*
LSJ Suppl. – Supplement téhož lexikonu
- Lyr. adespot. – Lyrica adespota*
- Klement Alexandrijský*
Protr. – Protrepticus
- Lúkiános*
Philops. – Philopseudes
Pro imag. – Pro imaginibus
- Lýsiás*
De caed. Erat. – De caede Eratosthenis
Pro Mant. – Pro Mantistheo
- Menandros*
Asp. – Aspis
Dysc. – Dyscolus
- Michaél z Efesu*
in De part. anim. – in Aristotelis De partibus animalium commentaria
- Moschos*
Er. – Eros drapeta
- Níkandros*
Alex. – Alexipharmaca
- Oppiános*
Cyn. – Cynegetica
- Pausaniás*
Descript. Graec. – Descriptio Graeciae
- Petronius*
Sat. – Satyricon
- Papyri*
PGrenf – An Alexandrian erotic fragment and other Greek papyri chiefly Ptolemaic, vyd. B. P. Grenfell, London 1896; New Classical Fragments and other Greek and Latin papyri, vyd. B. P. Grenfell a A. S. Hunt, London 1897.
PLond – Greek Papyri in the British Museum, I–V, vyd. F. G. Kenyon et al., London 1893.

PKoeln – Kölner Papyri, I–XVII,
vyd. B. Kramer et al., Köln – Opladen
1986–2021.
POxy – Oxyrhynchus Papyri, I–LXXXVI,
vyd. B. P Grenfell et al., London 1898–2021.

Pindaros
Nem. – Nemea
Pyth. – Pythiae

Platón
Alc. – Alcibiades
Apol. – Apologia
Euthyphr. – Euthyphron
Leg. – Leges
Men. – Meno
Phaed. – Phaedo
Phaedr. – Phaedrus
Polit. – Politicus
Protag. – Protagoras
Resp. – Respublica
Symp. – Symposium
Theaet. – Theaetetus

Plinius
Nat. hist. – Naturalis historia

Plútarchos
Alex. – Alexander
Consol. Apoll. – Consolatio ad Apollonium
Nic. – Nicias
Pericl. – Pericles

Polemón
Physiogn. (Leiden) – Physiognomonica
(Leidenský rukopis)

Pollux
On. – Onomasticon

Polybios
Hist. – Historiae

pseudo-Aischylos
Prom. – Prometheus vinctus

pseudo-Aristotelés
Mirab. – Mirabilia
Physiogn. – Physiognomonica
Probl. – Problemata

pseudo-Hésiodos
Sc. Herc. – Scutum Herculis

pseudo-Hippokratés
De diaet. acut. – De diaeta in morbis acutis
Epid. – Epidemiae
Progn. – Prognosticon

Quintilianus
Inst. orat. – Institutio oratoria

RE – Real Encyclopädie der classischen
Altertumswissenschaft, vyd. W. Pauly
a G. Wissowa, Stuttgart 1892–1972.

SEG – Supplementum Epigraphicum
Graecum, I–LXVI, Leiden – Amsterdam
1923–2021.

Scholia
Schol. in Aristoph. Eq. – Scholia in
Aristophanis Equites
Schol. in Aristoph. Ran. – Scholia in
Aristophanis Ranae
Schol. vet. in Aesch. Sept. – Scholia vetera in
Aeschyli Septem contra Thebam
Schol. vet. in Il. – Scholia vetera in Homeri
Iliadem
Schol. in Aesch. Prom. vinct. – Scholia in
Aeschyli Prometheus vinctum
Schol. in Demosth. – Scholia in Demosthenis
Orationes
Schol. vet. in Aristoph. Nub. – Scholia vetera
in Aristophanis Nubes
Schol. in Pers. Sat. – Scholia in Persii
Saturnae

Sofoklés
Ant. – Antigone
El. – Electra
OT – Oedipus tyrannus

SSJČ – Spisovný slovník jazyka českého,
I–VIII, vyd. B. Havránek et al., Praha
1989.

s. v. – sub vocem (pod heslem)

Theofrastos
Char. – Characteres
Hist. plant. – Historia plantarum

Theokritos
Epigr. – Epigrammata
Id. – Idyllia

Trag. adesp. – Tragica adespota

UPZ – Urkunden der Ptolemäerzeit, I,
Papyri aus Unterägypten, vyd. U.
Wilcken, Berlin – Leipzig 1927.

Vergilius
Ecl. – Eclogae
Xenofón
Anab. – Anabasis

Apol. – *Apologia*
Cyn. – *Cynegeticus*
Cyr. – *Cyropaedia*
Eq. – *De re equestri*

Mem. – *Memorabilia*
Oec. – *Oeconomicus*
Symp. – *Symposium*

BIBLIOGRAFIE

- Adkins, Arthur W. H. 1970. *From the Many to the One. A Study of Personality and Views of Human Nature in the Context of Ancient Greek Society, Values and Beliefs*. London: Constable.
- André, Jacques. 1981. *Anonyme latin, Traité de physiognomonie*. Paris: Les Belles Lettres.
- Barton, Tamsyn S. 1994. *Power and Knowledge: Astrology, Physiognomics, and Medicine under the Roman Empire*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Bassett, Samuel Eliott. 1933. „Achilles' Treatment of Hector's Body.“ *The Transactions and Proceedings of American Philological Association* 64: 41–65.
- Beekes, Robert. 2010. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden – Boston: Brill.
- Bernabò Brea, Luigi. 1981. *Menandro e il teatro greco nelle terracotte liparesi*. Genova: SAGEP.
- Bieber, Margarete. 1930. s. v. „Maske.“ In *RE XIV/2*, editovali Wolfgang Pauli a Georg Wissowa, 2070–2120.
- Böhme, Gernot. 1995. „Über die Physiognomie des Sokrates und Physiognomik überhaupt.“ In *Athmosphäre. Essays zur neuen Ästhetik*, editoval Gernot Böhme, 101–126. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Boys-Stones, George. 2007. „Physiognomy and Ancient Psychological Theory.“ In *Seeing the Face, Seeing the Soul: Physiognomy from Classical Antiquity to Medieval Islam*, editoval Simon Swain, 19–124. Oxford: Oxford University Press.
- Brown, Peter G. McC. 1987. „Masks, Names and Characters in New Comedy.“ *Hermes* 115: 181–202.
- Bruce, Vicky, a Young, Andy. 1986. „Understanding face recognition.“ *British Journal of Psychology* 77: 305–327.
- Bruns, Ivo. 1896. *Das literarische Porträt der Griechen im fünften und vierten Jahrhundert vor Christi Geburt*. Berlin: Hertz.
- Burkert, Walter. 1985. *Greek Religion*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Caldara, Alessandra. 1924. *I connotati personali nei documenti d'Egitto dell'età greca e romana*. Milano: Aegyptus.
- Cartledge, Paul Anthony. 1993. *The Greeks. A Portrait of Self and Others*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Cazeneuve, Jean. 1958. „La connaissance d'autrui dans les sociétés archaïques.“ *Cahiers internationaux de sociologie* 25: 75–99.
- Cazeneuve, Jean. 1968. „La connaissance d'autrui dans la société homérique.“ In *Perspectives de la sociologie contemporaine*, editoval Georges Balandier, 169–183. Paris: PUF.
- Cianci, Dorella. 2014. *Corpi di parole. Descrizione e fisiognomica nella cultura greca*. Firenze: ETS.
- Cianci, Dorella. 2019. „Iconism and characterism of Polybius Rhetor, Trypho and Publius Rutilius Lupus Rhetor.“ In *Visualising the Invisible with the Human Body. Physiognomy and Ekphrasis in Ancient World*, editovali J. Cale Johnson a Alessandro Stavru, 161–182. Berlin – Boston: De Gruyter.
- Clarke, Michael. 1999. *Flash and Spirit in the Songs of Homer*. Oxford: The Clarendon Press.

- Dasen, Véronique. 1993. *Dwarfs in ancient Egypt and Greece*, Oxford: The Clarendon Press.
- Dodds, Eric Robertson. 2000. *Řekové a iracionálno*. Přeložil Ondřej Prokop. Praha: OIKOYMENH.
- Dover, Kenneth James. 1967. „Portrait-Mask in Aristophanes.“ In *ΚΟΜΩΙΔΟΤΡΑΓΕΜΑΤΑ. Studia Aristophanea viri Aristophanei W. J. W. Koster in honorem*, editoval R. E. H. Westendorp Boerma, 16–28. Amstelodami: Hakkert.
- Dover, Kenneth James. 1978. *Aristophanes, Clouds*. Oxford: The Clarendon Press.
- Ekman, Paul, a Rosenberg, Erika L. 1998. *What the Face Reveals*, editovali Paul Ekman a Erika L. Rosenberg. Oxford: Oxford University Press.
- Elsner, Jaś. 2007. „Physiognomics: Art and Text.“ In *Seeing the Face, Seeing the Soul: Physiognomy from Classical Antiquity to Medieval Islam*, editoval Simon Swain, 203–224. Oxford: Oxford University Press.
- Evans, Elisabeth Cornelia. 1935. „Roman Descriptions of Personal Appearance in History and Biography.“ *Harvard Studies in Classical Philology* 46: 43–84.
- Evans, Elisabeth Cornelia. 1948. „Literary Portraiture in Ancient Epic. A Study of the Descriptions of Physical Appearance in Classical Epic.“ *Harvard Studies in Classical Philology* 58/59: 189–217.
- Evans, Elisabeth Cornelia. 1969. „Physiognomics in the Ancient World.“ *Transactions of the American Philosophical Society* 59 (5): 5–97.
- Foerster, Richard. 1886. *De Polemonis physiognomonicis dissertatio*. Kiliae: Schmidtii et Klaunigii.
- Foerster, Richard. 1893. *Scriptores Physiognomici Graeci et Latini*, I–II. Lipsiae: Teubner.
- Frisk, Hjalmar. 1960. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Winter.
- Frontisi-Ducroux, Françoise. 1995. *Du masque au visage. Aspect de l'identité en Grèce ancienne*. Paris: Flammarion.
- Fürst, Julius. 1902. „Untersuchungen zur Ephemeris des Diktys von Kreta.“ *Philologus* 61: 374–440 a 593–622.
- Giannantoni, Gabriele. 1990. *Socratis et Socraticorum reliquiae*, I. Napoli: Bibliopolis.
- Giuliani, Luca. 1998. „Review of N. Himmelmann, Realistische Themen...“ *Gnomon* 70: 628–638.
- Giuliani, Luca. 2013. *Image and Myth. A History of Pictorial Narration in Greek Art*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Gombrich, Ernst. H. 1992 (1972¹). „The Mask and the Face: the Perception of Physiognomic Likeness in Life and in Art.“ In *Art, Perception, and Reality*, editoval Maurice Mandelbaum, 1–46. Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press.
- Hartstock, Chad. 2008. *Sight and Blindness in Luke-Acts. The Use of Physical Features in Characterization*. Leiden: Brill.
- Hasebroek, Johannes. 1921. *Das Signalement in den Papyruskunden*. Berlin – Leipzig: De Gruyter.
- Haussig, Hans Wilhelm. 1965. „Der Einfluss der hellenistischen Physiognomik auf die frühchristliche Bildgestaltung.“ In *Atti del VI congresso internazionale di archeologia cristiana*, Ravenna, 23–30 Settembre 1962, 199–205. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana.
- Hekler, Anton. 1912. *Greek and Roman Portraits*. London: Putnam.
- Henderson, John. 1996. „Seeing through Socrates. Portrait of the Philosopher in Sculpture Culture.“ *Art History* 19: 327–352.
- Hirzel, Rudolf. 1914. „Die Person. Begriff und Name derselben im Altertum.“ *Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischen*

- Klasse der Bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München, Abhandlung* 10, 1–54.
- Hughes, Alan. 2012. *Performing Greek Comedy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chantraine, Pierre. 1968. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, I–II. Paris: Klincksieck.
- Joly, Robert. 1962. „La caractérolgie antique jusqu'à Aristote.“ *Revue belge de philologie et d'histoire* 40 (1), 5–28.
- Jones, Christopher P. 1987. „Stigma: Tattooing and Branding in Graeco-Roman Antiquity.“ *The Journal of Roman Studies* 77: 139–155.
- Kiilerich, Bente. 1988. „Physiognomics and the Iconography of Alexander.“ *Symbolae Osloenses* 63: 51–66.
- Klein, Hans-Dieter. 2002. „Der Begriff der Seele in Philosophie und Religion.“ In *Der Begriff der Seele in der Religionswissenschaft*, editovali Johann Figl a Hans-Dieter Klein, 27–43. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Krauskopf, Ingrid, a Dahlinger, Stefan Christian. 1988. s. v. „Gorgo, Gorgones.“ In *LIMC*, IV.1, 285–330, a IV.2, 164–203.
- Krien, Gisela. 1955. „Der Ausdruck der antiken Theatermasken nach Angaben im Polluxkatalog und in der pseudoaristotelischen ‚Physiognomik‘.“ *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien* 42: 84–117.
- Laubscher, Hans Peter. 1982. *Fischer und Landleute. Studien zur Hellenistischen Genreplastik*. Mainz: Ph. von Zabern.
- Lissarrague, François. „Figures of Women.“ In *A History of Women in the West, I. From Ancient Goddesses to Christian Saints*, editovala Pauline Schmitt Pantel, 139–229. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press.
- Misener, Geneva. 1923. „Loxus, Physician and Physiognomist.“ *Classical Philology* 18 (1): 1–22.
- Misener, Geneva. 1924. „Iconistic Portraits.“ *Classical Philology* 19 (2): 97–123.
- Meyer, Martin F. 2008. „Der Wandel des Psyche-Begriffs im frühgriechischen Denken von Homer bis Heraklit.“ *Archiv für Begriffsgeschichte* 50: 9–28.
- Momigliano, Arnaldo. 1993. *The Development of Greek Biography*. Cambridge (Mass.) a London: Harvard University Press.
- Nédoncelle, Maurice. 1948. „Prosopon et persona dans l'Antiquité classique.“ *Revue des sciences religieuses* 22: 277–299.
- Nilsson, Martin Persson. 1967 a 1961 (1940¹ a 1950¹). *Geschichte der Griechischen Religion*, I–II. München: Beck.
- Otto, Walter F. 1923. *Die Manen oder von den Urformen des Totenglaubens*. Berlin: Springer.
- Pickard-Cambridge, Arthur. 1968 (1953¹). *The dramatic Festivals of Athens*. Oxford: The Clarendon Press.
- Patton, Kimberley C. 2006. „Discussion.“ In *The Origins of Theater in Ancient Greece and Beyond: From Ritual to Drama*, editovali Eric Csapo a Margaret C. Miller, 361–375. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pollitt, Jerome Jordan. 1974. *The ancient View of Greek Art*. New Haven – London: Yale University Press.
- Popovic, Mladen. 2007. *Reading the Human Body: Physiognomic and Astrology in the Dead Sea Scrolls*. Boston: Brill.
- Redfield, James M. 1994 (1975¹). *Nature and Culture in the Iliad. The Tragedy of Hector*. Durham – London: Duke University Press.
- Rhie, Bernard J. 2005. *The philosophy of the face and 20th century literature and art*. Diss. University of Pennsylvania.
- Rossetti, Livio. 1980. „Ricerche sui „Dialoghi Socratici“ di Fedone e di Euclide.“ *Hermes* 108: 182–200.
- Rohde, Erwin. 1921 (1898¹). *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube*, I–II. Tübingen: C. B. Mohr.

- Sassi, Maria Michaela. 1993. „Fisiognomica.“ In *Lo spazio letterario della Grecia antica*, I. *La produzione e la circolazione del testo*; II. *L'Ellenismo*, editovali Giuseppe Cambiano a Luciano Canfora a Diego Lanze, 431–448. Roma: Salerno editrice.
- Sassi, Maria Michaela. 2001. *The Science of Man in Ancient Greece*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Schmidt, Johanna. 1941. „Physiognomik.“ In *RE XXXIX*, editovali Wolfgang Pauli a Georg Wissowa, 1064–1074.
- Schlossmann, Siegmund. 1906. *Persona und Πρόσωπον im Recht und im christlichen Dogma*. Kiel – Leipzig: Lipsius & Tischer.
- Simon, Erika. 1997. s. v. „Silenoi.“ In *LIMC*, VIII.1, 1108–1133, a VIII.2, 746–783.
- Steiner, Deborah Tarn. 2003 (2001¹). *Images in Mind. Statues in archaic and classical Greek Literature and Thought*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Swain, Simon. 2007. „Polemon's Physiognomy.“ In *Seeing the Face, Seeing the Soul: Physiognomy from Classical Antiquity to Medieval Islam*, editoval Simon Swain, 125–201. Oxford: Oxford University Press.
- Ussher, Robert G. 1977. „Old Comedy and ‚Character‘: Some Comments.“ *Greece and Rome* 24: 71–79.
- Vermeule, Emily. 1981 (1979¹). *Aspect of Death in Early Greek Art and Poetry*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California.
- Vernant, Jean-Pierre. 1990 (1989¹). „Dim Body, Dazzling Body.“ In *Fragments for a History of the Human Body*, I, editovali Michel Feher a Ramona Nadaff a Nadia Tazi, 19–47. New York: Zone.
- Vernant, Jean-Pierre. 1991. „Psuche: Simulacrum of the Body or Image of the Divine?“ In Jean-Pierre Vernant, *Mortals and Immortals. Collected Essays*, editovala Froma I. Zeitlin, 186–194. Princeton: Princeton University Press.
- Vernant, Jean-Pierre. 1991a. „The Individual within the City-State.“ In Jean-Paul Vernant, *Mortals and Immortals. Collected Essays*, editovala Froma I. Zeitlin, 318–333. Princeton: Princeton University Press.
- Vernant, Jean-Pierre. 2006. „Some Aspect of Personal Identity in Greek Religion.“ In Jean-Pierre Vernant, *Myth and Thought among the Greeks*, 353–367 a 483–487. New York: Zone.
- Vítek, Tomáš. 2013. *Věštění v antickém Řecku*, II. *Tělo a sny*. Praha: Herrmann.
- Vítek, Tomáš. 2018. „Aristotelés a fysiognómika.“ *Aither* 10 (19): 46–83.
- Vogt, Sabine. 1999. *Aristoteles, Physiognomonica: übersetzt und kommentiert*. Berlin: Akademie Verlag.
- Webster, Thomas Bertram Lonsdale, Green, John Richard, Seeberg, Axel. 1995. *Monuments illustrating new Comedy*, I–II. London: Institute of Classical Studies.
- Wyles, Rosie. 2020. *Theatre Props and Civic Identity in Athens, 458–405 BC*. London: Bloomsbury.
- Zelinová, Zuzana – Kalaš, Andrej. 2021. *Fysiognómika – Zabudnuté antické umenie (pramene a interpretácie)*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Zimmermann, Bernhardt, a Rengakos, Antonios. 2014. *Handbuch der griechischen Literatur der Antike II: Die Literatur der klassischen und hellenistischen Zeit*, editovali Bernhardt Zimmermann a Antonios Rengakos. München: Beck.

